

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра української мови і літератури

УКРАЇНСЬКІ ГОВІРКИ МЕЖИРІЧЧЯ ДНІСТРА І
ДУНАЮ У СВІТЛІ МОВНИХ КОНТАКТІВ

Кваліфікаційна робота здобувача
освітнього ступеня магістр
спеціальності 035.01 Філологія
(Українська мова і література)
освітньої програми

«Українська мова і література»

Зоп Руслани Русланівни.

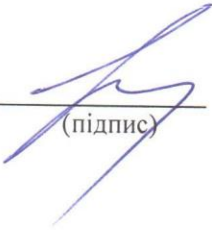
Керівник:

к. філол. н., доц. Делюсто М. С.

Рецензент:

к. філол. н., ст. викл. Кісеолар П.Д.

Робота допущена до захисту
на засіданні кафедри української мови і літератури
протокол № 6 від «12» січня 2021 р.
Завідувач кафедри

(підпис)

Колесников А. О.
(прізвище, ініціали)

Робота пройшла публічний захист
на відкритому засіданні ЕК

«25» січня 2021 р.

Оцінка 99 Відмінно
(за стобальною шкалою) (за традиційною шкалою)

Голова ЕК

(підпис)

Колесников А. О.
(прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. МОВНІ КОНТАКТИ ТА ЇХНІ НАСЛІДКИ	9
1.1. Мовне контактування як лінгвістичний феномен.....	9
1.2. Інтерференція і трансференція в умовах мовних контактів.....	14
1.3. Суржик крізь призму мовних контактів та мовної політики.....	25
1.4. Кодові перемикання в контексті мовної взаємодії.....	28
1.5. Запозичення як результат мовної взаємодії.....	31
Висновки до розділу 1.....	37
РОЗДІЛ 2. МОВНІ КОНТАКТИ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК МЕЖИРІЧЧЯ ДНІСТРА І ДУНАЮ	38
2.1. Українські переселенські говірки як джерело вивчення міжмовних контактів.....	38
2.2. Загальна характеристика міжмовної інтерференції в ареалі межиріччя Дністра і Дунаю.....	44
2.2.1. Українсько-російська міжмовна і міждіалектна взаємодія в регіоні.....	45
2.2.2. Східнороманський вплив на українські говірки ареалу	57
2.2.3. Українсько-болгарські мовні контакти в межиріччі Дністра і Дунаю.....	60
Висновки до розділу 2.....	70
ВИСНОВКИ.....	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	82

ВСТУП

Актуальність. Білінгвізм і полілінгвізм – поширені явища сучасного етапу світового мовного розвитку. Тому природно, що в мовознавстві останніх років зберігається інтерес до соціолінгвістичних питань, порушених практикою функціонування мов у багатомовних і поліетнічних державах та окремих регіонах. До таких актуальних питань належать і проблеми інтерференції мов, що взаємодіють, проблеми ортології, підвищення культури мовлення в умовах білінгвізму.

Серед праць з двомовності з українськомовним складником маємо перш за все ті, що стосуються взаємодії української та російської мов, або такі, що тією чи тією мірою порушують питання інтерференції, запозичень і кодових перемикань. Серед них помітно вирізняються дослідження О. О. Тараненка [71–76] та В. П. Мусієнко [54], в останній йдеться про українські запозичення в російській мові мас-медіа та сучасній українській художній літературі. Перемикання кодів в ситуації полілінгвізму на матеріалі ідіолекту Ольги Кобилянської описано в кандидатській дисертації О. М. Палінської [58], а на матеріалі живої розмовної мови болгар, гагаузів, росіян і українців, що живуть в одному населеному пункті, – Н. М. Бікової (Гончар) [9].

Спільність основних рис, що визначають структуру діалектної системи мов у межиріччі Дністра і Дунаю, зумовлена особливостями етнічної історії населених пунктів цього регіону: упродовж ХХ століття первісне населення встигло дещо нівелюватися в етнографічному і діалектному відношенні. Однакові соціально-історичні умови життя носіїв говірок різних мов, спільні особливості економічного і культурного життя, постійні матеріальні і територіальні контакти, добросусідські відносини, міжетнічні шлюби – все це сприяло інтенсивній взаємодії і взаємопроникненню елементів лексики на рівні говірок. Ці процеси не стримувалися загальномовними нормами і швидко закріплювалися в системах контактних говірок. Усна форма мов – розмовна мова, що взяла на себе роль засобу побутового спілкування, в таких

умовах ввібрала в себе багато чого з територіальних діалектів і міського «койне». Потіснене на периферію загальнонародної мови просторіччя нашого регіону – часом неможливо встановити межі між просторіччям і говірками, просторіччям і розмовною мовою – все ж залишилося мовної категорією, яка обслуговує обмежену кількість соціальних елементів.

Разом з тим між діалектними мікросистемами мов наявні й деякі відмінності, які пояснюються неоднорідним за походженням, часто мішаним, до того ж у різних пропорціях, національним складом мешканців регіону. Наприклад, за архівними даними на 1932 року в селі Шабо Білгород-Дністровського району налічувалося 2314 російських поселенців, 7 осіб румунської, 9 болгарської, 2429 української національностей, 49 німців і 117 осіб єврейського походження. Якісний склад жителів села Миколаївка Кілійського району в 1927 році становив: 55 росіян, 10 болгар, 112 румунів, 129 німців, 12 євреїв.

Відмінності в говірках визначаються і різницею соціолінгвістичних умов, в яких виявляються ті чи інші діалектні мікросистеми. Зміни в них на сучасному етапі відбулися не тільки в силу розвитку їхньої системи, а й під безпосереднім впливом літературної мови та інших контактних говірок. Подальші перетворення пов'язані й зі зміною мовної свідомості носіїв діалектних підсистем, з появою усвідомленого прагнення до заміни звичних діалектних слів новими, перш за все літературними. Такі перетворення, зумовлені низкою відомих чинників політичного характеру, посилюються останнім часом в мовленні носіїв українських, болгарських, румунських говірок ареалу, натомість послаблюються в мовленні носіїв російської мови.

Метою дослідження є пошук шляхів вивчення, ефективних дослідницьких процедур, а також перспектив, евристичного потенціалу дослідження українських південнобессарабських говірок інтерферентного ареалу межиріччя Дністра і Дунаю крізь призму мовних контактів як важливого чинника їх лінгвального буття, зокрема говірок мішаного типу, говірок новішої формації, визначення значущості їхнього опису і

класифікації для світової лінгвістики та українського мовознавства. Також метою нашої праці є поглиблення знань про українські говірки, удокладнення класифікації новожитніх діалектів.

Задля реалізації цієї мети необхідно розв'язати такі **завдання**:

1) з метою визначення соціолінгвістичної і лінгвогеографічної специфіки ареалу окреслити основну сферу понять, термінів, визначити дослідницький інструментарій;

2) схарактеризувати поняття мовного та діалектного контактування, мовної взаємодії та закономірностей розвитку мов у цих умовах;

3) відмежувати поняття інтерференції і трансференції в умовах мовних контактів, окреслити причини деструктивних змін в ідіомах, їхнього зникнення внаслідок мовного контактування, причини трансформації мов, появи піджина, креольських мов, змішаних мов, трасянки, суржиків тощо;

4) диференціювати і науково обґрунтувати (крізь призму мовних контактів та мовної політики) українсько-російський суржик як модель мовної поведінки у білінгвальному середовищі, яка реально існує і якій слід протидіяти, і суржик як міфологізований гіпертрофований вплив російської мови на українську, внаслідок чого неминучими є спочатку гібридизація, поява змішаної мови, а потім і злиття, поглинання української мови російською;

5) визначити значущість досліджень і моніторингу моделей кодових перемикань в контексті мовної взаємодії в південнобессарабському ареалі;

6) схарактеризувати запозичення та шляхи їхньої появи в контактних мовах, як результат багатовекторної мовної взаємодії в умовах полілінгвізму;

7) проаналізувати евристичний потенціал вивчення мовних контактів як чинника розвитку українських говірок, зокрема переселенського типу, що побутують у полілінгвальних ареалах;

8) схарактеризувати основні моделі міжмовної інтерференції в ареалі межириччя Дністра і Дунаю, зокрема українсько-російську міжмовну і

міждіалектну взаємодію, східнороманський вплив на українські говірки ареалу та українсько-болгарські мовні контакти в межиріччі Дністра і Дунаю.

Об'єкт дослідження – українські говірки полілінгвального ареалу межиріччя Дністра і Дунаю крізь призму мовних контактів як чинника їхньої динаміки, ціннісні характеристики досліджень такого плану для різних галузей лінгвістики.

Предмет дослідження – мовні риси українських південнобессарабських говірок, частково – й говірок інших контактних мов, що постали внаслідок тривалого побутування їх як ідіомів новожитнього типу в полілінгвальному латеральному ареалі.

Джерелами дослідження, окрім власних спостережень над діалектною і соціолінгвальною специфікою межиріччя Дністра і Дунаю, стали лінгвогеографічні праці [1–3; 87–89], зокрема регіональний атлас [40] та інші результати роботи вчених ІДГУ над державним науковим проектом зі створення «Мультилінгвального атласу межиріччя Дністра і Дунаю»: питальник, наукові розробки, фонотека і текстотека.

Методологія дослідження ґрунтується на дослідницьких процедурах, діалектології та соціолінгвістики. Збір фактичного матеріалу здійснено за допомогою експедиційного методу, спостереження, анкетування. Аналіз атласів потребував застосування лінгвогеографічних процедур, а залучення діалектних текстів – прийому діалектної текстографії. Крім того, у праці використано описовий, зіставний, структурний і порівняльно-історичний методи.

Наукова новизна праці полягає в тому, що в ній уперше розв'язується завдання визначення евристичного потенціалу дослідження полілінгвальних ареалів не лише для соціолінгвістики, а й для діалектології, історії мови, а також мовної освіти.

Теоретичне значення праці убачаємо в тому, що в процесі дослідження українських говірок полілінгвального ареалу межиріччя Дністра і Дунаю крізь призму мовних контактів як чинника їхньої динаміки відбувається

коригування багатьох лінгвістичних процедур (соціолінгвістичних, діалектологічних, лінгвогеографічних), а також уточнюється термінологія лінгвістики (інтерференція, суржик тощо), питання взаємозв'язку і взаємодії мовних форм і явищ (мова, літературний стандарт, говірка, діалект, ідіом).

Практичне значення праці полягає у фіксації й упорядкуванні нової соціолінгвальної та діалектної емпіричної інформації, поповненні діалектології, соціолінгвістики та історії мови новими знаннями про українські південнобессарабські говірки полілінгвального ареалу межиріччя Дністра і Дунаю, мовні контакти в ньому як чинник динаміки в часі цих ідіомів. Це своєю чергою знайде застосування під час читання у виші ряду нормативних курсів і дисциплін вільного вибору, як-от: «Українська діалектологія», «Сучасна українська літературна мова», «Українська соціолінгвістика», «Українська мова в діахронному аспекті», «Українська лінгвогеографія», «Українські говірки межиріччя Дністра і Дунаю», «Мови та діалекти межиріччя Дністра і Дунаю», «Територіальні та соціальні різновиди української мови» тощо.

Апробація дослідження. Окремі положення кваліфікаційної роботи було апробовано на: V Всеукраїнській науково-практичній конференції «Науковий пошук студента: сучасні проблеми та тенденції розвитку гуманітарних і соціально-економічних наук» (14 листопада 2019 року, м. Ізмаїл); II Усеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні» (19-20 лютого 2020 р., м. Глухів); IV Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції з нагоди Міжнародного дня рідної мови «Актуальні проблеми сучасної філології» (21 лютого 2020 р., м. Ізмаїл); X Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Пріоритетні напрями європейського наукового простору: пошук студента» з нагоди Всеукраїнського дня науки (15 травня 2020 р., м. Ізмаїл), Всеукраїнському круглому столі «Функціонування української мови в полілінгвальному середовищі» (6 листопада 2020 р., м. Ізмаїл); VI Всеукраїнській науково-

практичній конференції «Науковий пошук студента: сучасні проблеми та тенденції розвитку гуманітарних і соціально-економічних наук» (18 листопада 2020 року, м. Ізмаїл).

Публікації. За результатами магістерського дослідження опубліковано наукову працю:

Зоп Р. Р. Риси західнополіського діалекту в українських говірках межиріччя Дністра і Дунаю. *Науковий пошук студентів XXI ст.: актуальні питання гуманітарних і соціально-економічних наук*. Ізмаїл, 2019. С. 329–331.

Структура і зміст роботи: Магістерську роботу складають вступ, два розділи, висновки, список використаних джерел (90 позицій).

Загальний обсяг роботи – 88 с.

РОЗДІЛ 1. МОВНІ КОНТАКТИ ТА ЇХНІ НАСЛІДКИ

1.1. Мовне контактування як лінгвістичний феномен

Серед низки актуальних питань мовознавчої науки одним із важливих є вивчення відношень між мовами, їх діалектами.

Наукове розв'язання питання про міжмовні відношення вимагає опрацювати методологічну основу й теорію міжмовних контактів. Без цього неможливо розкрити особливості інтерференції мов при контактах, результати мовних контактів при зіткненні генетично споріднених мов, з одного боку, і генетично неоднорідних, з іншого боку.

Контакти між народами, що виникають в результаті воєн, міграції населення, освоєння нових земель і з інших причин, неминуче супроводжуються мовними контактами. Наслідки цих контактів бувають дуже значними – аж до зникнення одних мов і виникнення інших. Велику роль мовних контактів в історії мов вперше відзначив австрійський лінгвіст Г. Шухардт [84]. У «новому вченні про мову» Марра взаємодія мов («схрещування», як його називав Марр) була проголошена взагалі єдиною причиною мовного розвитку. Наразі взаємодія мов привертає велику увагу вчених, оскільки з нею пов'язані різноманітні соціальні й політичні проблеми. На зміну терміну «схрещування» прийнятий термін Андре Мартіне та Уріеля Вайнрайха, які приділили вивченню цього явища багато уваги, – «мовні контакти» [14; 45].

Празькі лінгвісти, вивчаючи мови Балканського півострова, виявили, що територіальна близькість і повсякденні економічні та культурні контакти людей, які говорять на неспоріднених мовах, ведуть до появи однакових процесів в мовній семантиці. Це відбивається в паралельному розвитку парадигм еквівалентних частин мови, в появі однакових структурних і позиційних схем простих речень, у розвиткові еквівалентних образів у фразеології тощо. Мови, що переживають загальні мовні процеси, утворюють

так званий мовний союз. Так, у склад Балканського мовного союзу входять болгарська, румунська, грецька та албанська мови.

Широке обстеження територій, де спільно проживають люди різних народностей, призвело до виявлення багатьох видів і типів взаємодії мов. У повоєнні 50-ті рр. помітне місце в соціолінгвістиці стали посідати особливості дво- і багатомовності. Наразі у вивченні мовних контактів намітилося два напрямки: соціолінгвістичний, що вивчає соціальні умови виникнення контактів, і психолінгвістичний, що вивчає мовленнєво-мисленнєві процеси, що перебігають у мозку людей, які розмовляють двома і більше мовами.

Удокладнимо спочатку соціолінгвістичні аспекти мовних контактів. Серед соціолінгвістичних типів мовних контактів розрізняють пристосування, співробітництво, суперництво і конфлікт. У результаті співпраці відбувається взаємне збагачення мов, створюються нові мови, відбувається добровільне прийняття однієї з мов як засобу спілкування.

В умовах пристосування до чужої незнайомої мови створюються так звані піджини, спрощені комунікативні системи для спілкування осіб з різними рідними мовами. Намагаючись бути зрозумілим, мовець адаптує свою мову, не користується синонімами, відмовляється від граматичної парадигматики, від ідіоматики. Потреба створила подібні мови, писав про них Г. Шухардт, і тому їх можна назвати мовами за потребою. Вони виконують важливу, але доволі обмежену функцію, в першу чергу – це торговельні мови. Наявні в наш час піджини становлять собою максимально спрощені англійську, французьку, португальську, іспанську та деякі інші мови [84].

Результати мовних контактів, що виникають за умов суперництва і конфлікту, зазвичай дуже незначні, вони виражаються в запозиченні окремих слів чужої мови.

За роллю, яку мови відіграють в контактах одна з одною, розрізняють субстрат, суперстрат і адстрат. Субстрат – це мова корінного населення, яка

зруйнувалася в результаті контакту з мовою прибульців, але залишила у системі нової мови деякі свої елементи. Наприклад, субстратом французької мови є мова галлів, іспанської – мова іберів, румунської – мова даків. Усі ці мови витіснені латинською мовою. Але під впливом зниклих мов-субстратів латинська мова не залишилася без змін, а дала початок декільком сучасним романським мовам. Суперстрат – мова прибульців, яка впливала на мову місцевого населення, але не зруйнувала її системи, а лише збагатила її окремими елементами. Прикладом може бути вплив турецької мови на болгарську. Адстрат – це мова, елементи якої у значній кількості включилися в систему іншої мови, але сама мова продовжує своє існування на іншій, зазвичай сусідній території. Так, при утворенні англійської мови з англосаксонського діалекту нижньо-німецької мови адстратом стала мова завойовників норманів, один з діалектів французької мови [6].

За формою розрізняють контакти на кордонах території, зайнятої тією чи іншою мовою (маргінальне контактування), і по всій території, на якій спільно проживають люди, що говорять різними мовами (внутрішньорегіональне контактування). Внаслідок внутрішньорегіонального контактування частіше створюється нова мова. Якщо контактуючі мови не збереглися де-небудь на іншій території, то одна з них може повністю припинити своє існування. За маргінального контактування може з'явитися нова мова, а взаємодіючі мови можуть зберегтися на територіях, віддалених від місця мовного контакту. Наприклад, чуваська мова (тюркська сім'я мов) має значний марійський адстрат, оскільки частина марійців жила разом з чувашами. Але інша частина марійців, що живе на північ від чувашів, зберегла свою мову, що належить до угро-фінської сім'ї мов.

За кількістю людей, включених у контактування мов і які є носіями двох і більше мов, розрізняють двомовність (або багатомовність) масову і групову. Масова двомовність виникає в умовах життя етнічної групи людей в оточенні значного іншомовного народу. Так, масова двомовність є у циган в європейських країнах, у іммігрантів в США, в Канаді, у різних національних

меншин в багатонаціональних державах. Двомовною є значна частина населення Бельгії, Швейцарії, Ельзасу, де використовуються німецька, французька, фламандська мови. Поряд з двомовними існують великі території з тримовним населенням.

Щодо психолінгвістичних аспектів мовних контактів, зауважимо, контакти мов перебігають в мозку людини, який змушений або хоче налагодити спілкування з іншомовним співрозмовником. Вивчення процесу взаємодії мов демонструє, що воно починається із засвоєння слів-назв, які спочатку включаються в систему рідної мови і лише за значного накопичення можуть і самі утворити систему в мозку мовця. Разом з лексемами чужої мови засвоюються деякі її словотвірні морфеми, які потім можуть поєднуватися з коренями рідної мови.

Дуже рідкісні випадки прийняття словозмінних морфем, парадигматики чужої мови. Найтипівішим при глибокому контактуванні двох мов є руйнування парадигматики синтетичної мови і вироблення позиційної граматики аналітичного типу. Так, скажімо російська мова, засвоєна естонським населенням одного села, втратила родові розрізнення, частину відмінкових форм. У цьому селі кажуть: *мать помер, адин дочка, в етам селе, адин свинья, многа скотина на, три сястра* тощо. Найбільш стійкими є артикуляційні та акустичні навички мовців, що робить важкою для проникнення систему фонем. Прийняті елементи чужої мови зазвичай сильно змінюють свій фонетичний вигляд, пристосовуючись до системи фонем, звичної для мовців.

Особливості контактування мов в мозку людини знаходять пояснення в психолінгвістичних процесах, які виникають під час засвоєння нерідної мови і становлення двомовності або багатомовності. Двомовністю або багатомовністю називається практика поперемінного використання двох або більше мовних систем однією людиною. Від двомовності іноді відрізняють диглосію – практику користування двома системами рідної мови, наприклад літературною мовою і діалектом.

В оволодінні нерідною мовою дослідники розрізняють кілька ступенів. Перший ступінь – знання 50 слів іншої мови, останній – знання 5 тисяч слів іншої мови. Друга мова може вивчатися за допомогою вчителя, який проводить заняття рідною мовою учня. Вона може засвоюватися й від мовців, в їхньому середовищі, в ситуаціях безпосереднього спілкування. Існують психологічні настанови та стани, що заважають гарному освоєнню нерідної мови. Це – відсутність інтересу, відсутність сильної мотивації для вивчення мови, так званий мовний і культурний шок, який породжує стан глибокої невпевненості в своїх здібностях сказати і зрозуміти що-небудь на чужій мові.

Відомий також стан культурного стресу, що виникає в людини, яка потрапила в чуже мовне і культурне середовище: змішування всіх понять, повне нерозуміння чужого життя, побуту, правил поведінки. Такий стан породжує і повну нездатність зрозуміти висловлювання на чужій мові. Опановуючи другу мову, люди спочатку включають засвоєні елементи в систему рідної мови: асимілюють фонему, не можуть членувати чужі слова на морфеми, присвоюють чужим словам свої словоформи, вставляють чужі слова і словоформи в структурні схеми рідного синтаксису. Ці явища називаються інтерференцією, тобто переносом навичок рідної мови на іноземну. По мірі засвоєння другої мови інтерференція зменшується, настає впорядкування системи другої мови, що відрізняється від системи рідної мови. У етнічній групі, що освоювала другу мову, розрізняють вікові групи: понад 50 років, 25-50 років, 15-25 років, 7-15 років, молодше 7 років. За аналізом ступеня володіння двома мовами в кожній такій групі простежується розвиток або згасання двомовності (білінгвізму).

Розрізняють білінгвізм рецептивний (розуміння чужої мови) і репродуктивний (вміння говорити чужою мовою) [6]. При білінгвізмі у людини існує домінуючий мовний механізм. Це не завжди рідна, тобто «материнська» мова, це може бути і друга мова, що стала основним засобом спілкування за життєвих обставин. Лікарі відзначають, що при мовних

розладах у хворого першим відновлюється саме домінантна мова. Наприклад, у француза, який постійно живе в Іспанії, домінантною виявилася іспанська мова. Домінантна мова виявляється в стані емоційної напруги, схвильована людина не помічає, як, говорячи другою мовою, вставляє в неї рідні слова та вирази.

Білінгви перемикаються з мови на мову залежно від ситуації. Вивчення цього явища дозволило виділити п'ять типів такого перемикання: 1) при зверненні до особи іншої національності, 2) при змінах у перебігові мовленнєвого акту за тих же співрозмовників; 3) при змінах реєстру мови, наприклад при переході до довірливої розмови, при вираженні роздратування, збентеження; 4) при цитуванні чужих висловлювань; 5) при випадковому або помилковому зісковзуванні на другу, добре відому мову.

1.2. Інтерференція і трансференція в умовах мовних контактів

У мові білінгва відбувається взаємовплив мов, якими він користується. Цей взаємовплив стосується як мови, так і мовлення і може проявлятися в будь-яких мовних підсистемах: у фонетиці, в граматиці, в лексиці. Будь-який вплив однієї мови білінгва на іншу, а також результат цього впливу називається інтерференцією. Зазвичай під інтерференцією розуміють тільки неконтрольовані процеси, а свідомі запозичення до неї не відносять.

Напрямок інтерференції може бути різним. Найбільш частотною є інтерференція рідної мови на другу, однак якщо друга мова стає основною, то і вона може впливати на рідну.

Незважаючи на те, що наразі маємо значну кількість лінгвістичної та методичної літератури як у нас, так і за кордоном, серед вчених поки що немає єдиного загальноприйнятого розуміння сутності інтерференції. Немає також єдиної думки з питання про те, який вплив – позитивний чи негативний чинить інтерференція на мовну комунікацію, які її форми, в яких сферах вона виявляється, в чому полягають причини і які джерела її виникнення.

Явище інтерференції в лінгвістичній літературі має ряд визначень. Можна виділити дві групи вчених, які дотримуються широкого і вузького розуміння цього явища. Відповідно до першої точки зору, в основному висхідної до поглядів учених Празького лінгвістичного гуртка, під інтерференцією розуміють відхилення від норм контактних мов, включаючи сюди всі види і типи взаємодії та зближення мов (взаємовплив, контактування, злиття мов, змішування мов, запозичення, гібридизація тощо) [4, с. 72].

Лінгвістичну інтерференцію в такому випадку розуміють як результат взаємодії систем і елементів систем двох мов, як вторгнення норм однієї системи в межі іншої в умовах мовних контактів. Інтерференція в широкому розумінні – це зміна в структурі або елементах структури однієї мови під впливом іншої мови, причому не має значення, чи йдеться про рідну, споконвічну для носія мову, або про другу мову, оскільки інтерференція може відбуватися в обох напрямках.

Інша група вчених під інтерференцією розуміє тільки перенесення норм рідної мови на іншу мову в процесі мовлення. Це особливо характерно для праць з методики викладання нерідної мови, де інтерференція зазвичай тлумачиться лише як негативний перенос навичок рідної мови на досліджувану мову.

Таким чином, термін «інтерференція» в лінгвістичній, а особливо в методичній літературі, набуває іноді негативного забарвлення. Таке вузьке розуміння інтерференції, хоч не позбавлене підстав, є, на думку Е. М. Ахунзянова, неприйнятним [4, с. 73].

Правильно зазначають Ю. Д. Дешерієв і І. Ф. Протченко: «Нерідко інтерференцію неправомірно зводять до впливу першої – рідної мови на другу. Тим часом у дослідницькій роботі, зміст якої визначають запити теорії та практики, виникає необхідність розглядати набагато більш широке коло питань, що стосуються інтерференції. До їхнього переліку відносять: а) вплив рідної мови на другу; б) вплив другої мови на першу; в) розмежування

інтерференції на рівні мови, з одного боку, і мовлення – з іншого» [24, с. 28–29].

У. Вайнрайх розрізняє дві стадії інтерференції. У мовленні вона проявляється вперше у висловлюванні білінгва як результат його особистого знайомства з іншою мовою. У мові ми зустрічаємося з явищем інтерференції, яка в мовленні білінгвів стала звичайною і загальноприйнятою. «У мовленні, – відзначає Вайнрайх, – інтерференція подібна до піску, що переноситься потоком води; в мові – це пісок, який осів на дно озера» [14, с. 67].

Безперечно, що спочатку інтерференція виникає в мові білінгва, але за сприятливих умов вона може поширитися і в середовищі монолінгвів, стаючи, таким чином, фактом мови. Так, наприклад, російські лексичні запозичення в українській мові спочатку були фактом мовлення, а пізніше стали надбанням мови. Тому інтерференція не зобов'язана завжди залишатися інтерференцією, тобто відхиленням від норми: при частому повторенні вона сама стає нормою. Деякі дослідники пропонують відрізнити інтерференцію від мовних змін, що відбуваються при запозиченні. Л. І. Баранникова зауважує: «У працях, присвячених прямій двомовності або процесам взаємодії мов, нерідко змішуються факти інтерференції і запозичення, а тим часом це – явища не тільки різні, але у багатьох аспектах прямо протилежні. Розмежування запозичення й інтерференції, як нам видається, допомагає з'ясувати сутність інтерференції. При запозиченні елементи однієї системи, проникаючи в іншу, зазнають в останній різного роду асиміляції: 1) чужі звуки замінюються «своїми», тобто відбувається субституція ... За інтерференції змін зазнає сама система, що запозичує, в ній з'являються нові одиниці, розвиваються нові типи відносин між структурними елементами» [5, с. 89–90]. Л. І. Баранникова вважає, що при запозиченні слів не запозичуються їхні семантичні зв'язки, слова у мові-реципієнті виявляються семантично самотніми, такими, що не мають внутрішніх зв'язків з іншими близькими словами, не розвивають нових зв'язків в семантичній системі тієї мови, в яку воно входить [5, с. 89–90].

При інтерференції, на її думку, велику роль відіграють саме ті внутрішньосистемні відносини, які ніяк не можуть запозичуватися ззовні. При цьому Л. І. Баранникова посилається на статтю Б. А. Серебреннікова про стійкість морфологічної системи мови, який пише: «З чужої мови запозичується лише те, що пов'язане з конкретною предметністю, надійністю. І, навпаки, не можна запозичувати те, що не має ніякої предметності, якості. Можна запозичити такі слова, як *трактор*, *екскаватор*, навіть прикметники типу *добрий*, *хороший*, *червоний* тощо. Але жодна мова не може запозичувати закінчення російської мови родового, давального, знахідного або орудного відмінків, оскільки самі ці закінчення не містять ані грама субстанції, ознаки, якості» [63, с. 202].

Натомість Е. М. Ахунзянов ці положення вважає спірними. По-перше, тому, що дискусійним є саме питання про непроникність граматичних структур контактних мов [4, с. 74]. Одні вчені, наприклад, А. Мейє, вважали, що «граматичні системи двох мов непроникні одна для одної» [90, с. 56]; слідом за ним цю ж думку повторив Е. Сепір: «... ми взагалі не маємо права дійти думки про здатність однієї мови чинити безпосередній перетворювальний морфологічний вплив на іншу мову» [62, с. 160]. З не меншою силою відстоювалася і протилежна точка зору; так, наприклад, Г. Шухардт писав: «Навіть тісно об'єднані структури, такі як флексія, не можуть уникнути впливу іноземних мов» [84, с. 66].

На окремі факти проникності граматичної будови тієї чи іншої мови під впливом контактної з нею іншосистемної мови вказували й інші мовознавці. Так, наприклад, І. О. Бодуен де Куртене припускав можливість впливу урало-алтайських мов (або інших неіндоєвропейських мов) на розвиток відмінкової системи і категорії числа у вірменській мові [10, с. 364].

Ж. Вандрієс наводить низку фактів, які свідчать про проникнення окремих елементів граматичної будови з однієї мови в іншу. Так, наприклад, словенці, мешканці сербо-хорватської колонії в італійській провінції Кампобасо, які оселилися там ще в XV ст. і розмовляють словенською мовою

і досі, запозичили з італійської означений артикль *le*, який регулярно вживається в їхній мові (див. *da mi kaze le pute* «нехай мені він покаже шляхи»). Там само наводиться приклад з португальської мови в Індії, яка під впливом англійської стала використовувати морфему *s* як показник приналежності, а також приклади проникнення французького та англійського елементів в бретонську та ірландську мови і зворотного впливу останніх на поглинаючі мови [15, с. 86].

На думку багатьох сучасних лінгвістів, не існує обмежень для впливу однієї морфологічної системи на іншу, особливо в умовах білінгвізму. Г. О. Меновщиков наводить матеріал, який свідчить про те, що в діалектах алеутів острова Мідного запозичені цілком не тільки російські особові закінчення дієслів, а й морфологічний спосіб утворення дієслів теперішнього, минулого і майбутнього часу [50, с. 103].

Аналогічні явища спостерігаються і в галузі фонетики. Наприклад, у татарській мові в результаті масового засвоєння інтернаціональної соціально-політичної, науково-технічної та загальнокультурної лексики з дотриманням орфографічних і орфоепічних норм російської мови, сильно змінилася фонетична система татарської мови, з'явився цілий ряд нових звуків. Так, наприклад, в татарській літературній мові в запозичених словах з'явилися нехарактерні для неї голосні звуки [о], [и], [е] і приголосні [в] (губно-зубний), [к], [г] (задньоязикові), [ц], [щ], [ч] (африкати), а також збіг двох приголосних у складі (*студент, старт, банк* і т. ін.), збіг голосних на межі двох складів (*океан, зоолог, ідеологія, аеродром* тощо). Крім того, у багатьох мовах народів колишнього СРСР запозичення російських слів зумовило зародження і розвиток невідомих раніше стилів і стилістичних категорій, фразеологізмів, жанрово-стилістичної диференціації художньої літератури, якщо можна сказати, – ідейно-естетичного вигляду слів і виразів. Таким чином, різноманітними є як джерела інтерференції, так і сфери її прояву і поширення.

Все це свідчить про те, що запозичення не обмежується тільки випадками запозичення матеріальних одиниць чужої мови, що позначають субстанцію або ознаки і якості.

По-друге, не можна погодитися з думкою Л. І. Баранникової про те, що запозичене слово в мові-реципієнті виявляється семантично самотнім, яке не має внутрішніх зв'язків з іншими близькими словами, не розвиває нових зв'язків у семантичній системі тієї мови, до якої воно входить. Запозичене слово в семантичній системі мови, що запозичує, не може бути семантично самотнім хоча б тому, що це може призвести до зміни функцій за іншомовним зразком, ототожнених якимось чином одиниць своєї мови [4, с. 76].

Аналіз взаємодії структурних елементів контактних мов, впливу однієї мови на іншу на лексико-семантичному і граматичному рівнях дає підстави, за переконанням Е. М. Ахунзянова, розрізнити два поняття: *інтерференцію* і *трансференцію* [4, с. 76].

Основна лінгвістична проблема, що виникає у зв'язку з вивченням інтерференції, полягає в наступному: якою мірою дві контактні структури можуть зберегтися в незмінному вигляді і якою мірою вони будуть впливати одна на одну, змінювати одна одну, якою мірою сприятимуть розвитку і збагаченню контактних мов. Під інтерференцією прийнято розуміти дуже широке коло явищ, що охоплюють усі види і форми взаємовпливу мов.

Отже, інтерференція повинна розглядатися як позитивне явище, що сприяє взаємозбагаченню контактних мов і виробленню спільних векторів їхнього конвергентного розвитку, проникненню структурних елементів однієї мови в іншу, створенню передумов для подальших якісних зрушень у розвитку їхніх систем.

Зовсім інша справа, коли під інтерференцією розуміють перенесення навичок рідної мови на досліджувану мову, мову, що вивчається, яка спричиняє негативний, гальмівний вплив на засвоєння другої мови. Перенесення це саме по собі не може спричинити будь-якого помітного

впливу на норми і структуру мови, що вивчається. Адже в даному випадку не має взаємовпливу мов, ми стикаємося тільки з фактами неусвідомленого, помилкового перенесення норм рідної мови на другу досліджувану мову.

Для того, аби відмежувати це явище від усіх інших видів взаємодії мов, які називаються інтерференцією, для наукової точності і зручності було б доцільно називати їх іншим близьким за значенням терміном – *трансференція* (від лат. *transfero* «переносити»), що означає перенесення елементів, ознак і правил з іншої мови. Трансференція, на відміну від інтерференції як явища позитивного, повинно розцінюватися як явище негативне, яке породжує мовну надмірність, створює значні перешкоди на шляху до освоєння другої мови.

Уживання цього терміна, на думку Е. М. Ахунзянова, виправдане тим, що він вносить ясність і позбавляє нас тої розбіжності, яка існує в розумінні суті інтерференції в лінгвістичній літературі [4, с. 76].

Неоднакові також і причини їх виникнення. Якщо причини інтерференції пояснюють головним чином екстралінгвістичними факторами, то причини трансференції тісно пов'язані з лінгвістичними факторами, що дають багатий матеріал на підтвердження тези про діалектичну єдність мови і мислення.

З питання про співвідношення мови і мислення за умов двомовності в лінгвістичній літературі були висловлені дві гіпотези про такі типи двомовності, зумовлені особливостями кодування дійсності у свідомості мовців. Згідно з першою гіпотезою, елементи дійсності кодуються тільки один раз в житті при першому сприйнятті і є якесь загальне сховище слідів сприйняття, з якого «черпає» сліди сприйняття кожна з мов, відомих двомовному носієві. «Якщо сприйняття, що супроводжувалися мовними сигналами, були колись у минулому «відзначені» або закодовані і поміщені в загальне сховище, то треба думати, що вони зберігаються там у певній надмовній формі, у вигляді «думок» або «ідей», або ж у формі, з точки зору мови нейтральній, наприклад у вигляді зорових образів або ланцюжків

рухових операцій. У такому випадку мови, відомі двомовному мовцеві, становлять собою два незалежних інструменти, за допомогою яких він черпає із загального сховища, а сприйняття, спочатку зареєстровані за посередництвом однієї мови, можуть безперешкодно вилучатися з пам'яті й описуватися безпосередньо на іншій мові, якщо тільки це допускають правила її граматики» [4, с. 76].

Така двомовність передбачає паралельний зв'язок еквівалентних засобів двох мов з існуючої у свідомості мовців єдиної в своїй основі системи понять. Ця єдина система служить загальним розумовим фундаментом для обох співіснуючих мов, які в силу цього не тільки співіснують, а й взаємодіють. Виходить, що кожному поняттю відповідають два способи вираження: один з першої, другий з другої мови. Такий характер взаємодії мов Л. В. Щерба називав «змішаною мовою з двома термінами» [85, с. 123]. Як приклад наводилися лужичани, які вільно володіють як рідною, так і німецькою мовами, або діти в сім'ях зі змішаними шлюбами. У цьому випадку друга мова засвоюється через посередництво першої, з постійним зверненням до неї, що і є запорукою дійсного повного досконалого оволодіння другою мовою.

Щоправда, думка Л. В. Щерби про існування мови з одним планом змісту і двома планами вираження залишається ще недоведеною. У свідомості білінгвів, безумовно, співіснують дві мовні системи, і вибір кожної з них визначається умовами спілкування. Інша справа, що ці системи складно переплітаються і білінгви прагнуть встановити тотожність планів вираження і планів змісту двох мов, змішуючи при цьому елементи, що належать до різних структур.

Інша гіпотеза, на противагу цій, стверджує, що елементи дійсності кодуються і зберігаються в пам'яті разом з елементами тієї мови, крізь призму якої вони були сприйняті, і що кожна мова має, таким чином, своє особливе сховище слідів сприйняття. «Навпаки, – зауважує П. Колерс, – якщо сприйняття в минулому кодувались і містилися в пам'яті у формі,

специфічно пов'язаній з тією мовою, на якій людина подумки називала їх, то в такому випадку у двомовних людей для кожної з мов повинні бути окремо збережені масиви сприйняття, інакше кажучи, кожен елемент сприйманої дійсності їм доводиться кодувати кілька разів, за кількістю відомих їм мов. Це означає, що неможливо безпосередньо назвати або витягти з пам'яті деякі переживання, користуючись не тією мовою, на якій вони були закодовані. Зробити це можна буде, тільки виконавши додаткову спеціальну підставну операцію – переклад» [34, с. 251].

При цьому треба мати на увазі ту обставину, що зміст зовнішнього світу людина засвоює крізь призму мови, сприймає навколишні предмети та явища в понятійних категоріях, поданих в її рідній мові. На цій мові вона опановує операційну структуру мисленнєвої діяльності. Отже, зміст і способи пізнавальної діяльності значною мірою залежать від оволодіння рідною мовою, від ступеня засвоєння її лексико-семантичних і структурних закономірностей.

З положення про те, що «мова є практична, існуюча і для інших людей і лише тим самим існуюча також і для мене самого, дійсна свідомість ...» [4, с. 76], впливає, що думка не тільки формулюється, а й формується в мові, що в свідомості білінгва, що володіє двома мовами не однаковою мірою досконало, не може бути повної і абсолютної рівності двох або кількох мов. Різні мови, якими володіє білінгв, не можуть рівною мірою виконувати функції формування думки і служити реальністю думки. Спостереження свідчать про те, що навіть за відносно однакового володіння двома мовами, тільки одна з них є дійсністю думки, і за особливо відповідальних операцій білінгв користується саме цією мовою [4, с. 76].

Системи знань та способи відображення дійсності легко актуалізуються і проявляються тією мовою, на основі якої вони формувалися. Психологічний аналіз діяльності учнів у процесі виконання переважаючих поки в методиці і шкільній практиці навчальних завдань показав, що в цій діяльності порушується єдність мислення й мови: мисленнєва діяльність учнів базується

на засобах рідної мови, а результати її оформляються засобами мови, що вивчається.

Таким чином, причинами лексико-семантичною трансференції можуть бути розбіжності в лексико-семантичній структурі і сполучуваності лексичних одиниць, розбіжності в логіко-предметному значенні, відмінності в асоціативному зв'язку слів різних мов, неоднакова диференційованість значень окремих семантичних одиниць і дистрибутивних можливостей їх в контактних мовах.

Тут, на думку Е. М. Ахунзянова, доречно згадати слова В. І. Абаєва, який, спостерігаючи за своєю власною вимовою, стверджує, що «при переході з однієї мови на іншу можна досконало засвоїти вимову чужої мови, повністю оволодіти її лексикою, не домішуючи до неї жодного слова зі старої рідної мови, але важко, майже неможливо відмовитися цілком від звичних семантичних зв'язків і асоціацій ... Саме тому, що семантика та ідіоматика належать до найбільш інтимних сторін мови, до яких ми доходимо тільки за дуже досконалого знання, вони залишаються під час субстратного аналізу поза сферою нашої досяжності» [4, с. 76].

Порівняльний аналіз лексико-семантичних систем двох мов до певної міри дозволяє передбачити, що для носіїв однієї з цих мов становитиме регулярні труднощі при вивченні другої мови і дозволить прогнозувати можливі помилки при вивченні нерідної мови.

Вивчення другої мови, особливо на початковому етапі, завжди буде відбуватися з озиранням на рідну мову. Мовець дослівно перекладає з рідної мови на досліджувану, а не утворює самостійних словосполучень і речень за нормами, що вивчаються. Створюється так званий змішаний план мови. На більш високому рівні оволодіння чужою мовою змішаний план витісняється двоплановим мовленням, в якому форми рідної мови вже не впливають на складання одиниць за правилами і нормами мови, що вивчається. Таким чином, людина, що вивчає іншу мову, наче виходить з кола своєї мови, входить в нове коло і набуває нової точки зору, відмінної від колишніх

способів вираження думки рідною мовою. Отже, повне оволодіння досліджуваною мовою можливо лише за умови, коли форми рідної мови вже не є перешкодою для правильної побудови речень на іншій мові, тобто тоді, коли білінгв вже володіє двоплановим мовленням, не змішуючи при цьому однієї мови з іншою, тобто автономною двомовністю.

«Автономна двомовність передбачає, що мовець чітко розрізняє системи мов, якими він володіє, у нього чітко диференційовані налаштування на мови, що механізм породження на кожній з цих мов працює практично незалежно. Перехід від породження тексту на одній мові на породження текстів на іншій мові відбувається шляхом перемикання з одного механізму на інший» [14, с. 68]. Стимулами такого переходу можуть бути різного роду зміни ситуацій спілкування: складу комунікантів, їх кількості, умов спілкування і т. ін. «Ідеальний біглот, – писав У. Вайнрайх, – перемикається з однієї мови на іншу залежно від сприйнятих ним змін мовної ситуації (співрозмовник, тема і т.д.), але не за незмінності мовної ситуації і особливо не всередині фрази» [14, с. 89]. Але доти, доки такий ступінь оволодіння другою мовою не досягнуто, урахування явищ трансференції рідної мови на мову, що вивчається, на всіх її рівнях є одним з вирішальних чинників, що сприяють вільному оволодінню другою мовою.

Отже, інтерференція – це явище, властиве індивіду, але за масової двомовності однотипні інтерференційні процеси характеризують мову багатьох осіб, і, закріпившись в ідіолектних мовних системах, вони починають впливати також і на мовну компетенцію монолінгва, що призводить до мовних змін. Як тільки інтерференція отримує визнання в мові (стає частиною стандарту певного мовного коду), вона не відчувається в цьому коді як щось чужорідне, тобто перестає бути такою для всіх, крім лінгвістів.

1.3. Суржик крізь призму мовних контактів та мовної політики

Суржик як змішана мова перебуває в центрі уваги багатьох дослідників упродовж останніх десятиріч, з-поміж них: О. Руда [59], В. Труб, Л. Ставицька [69], Н. Шумарова [81–82], Л. Масенко [46–48], інформацію про це явище подано в енциклопедії «Українська мова» [78, с. 443], але комплексного дослідження мовної практики значної частини населення, що говорить на ньому, немає. У працях, які за зауваженням Н. П. Шумарової, мають здебільшого яскраво виражений оцінний характер, розглядають лексичні, меншою мірою граматичні, почасти фонетичні особливості суржику, його місце в системі функціональних різновидів української мови [83, с. 124].

Опис суржику ставить перед соціолінгвістами завдання визначення його місця в системі функціональних різновидів української мови. Так, наприклад, В. Труб вважає його заступником просторіччя, розмовною мовою, з чим не погоджується Лариса Масенко, визначаючи його як змішану субмову [46, с. 114], механізм формування якої подібний до механізму піджинізації. Погляду на суржик як піджин дотримується і Наталя Дзюбишина-Мельник [83]. У роботі 2011 р. Лариса Масенко зазначає, що питання про розгляд суржику як ідіому, аналогічного піджину, «залишається відкритим», хоча наведені аргументи на користь такого визначення дозволяють думати, що автор не змінив своєї думки [46].

У праці про суржик Л. Ставицька та В. Труб розглядають термінологічний ряд «язичіє, територіальний діалект, соціальний діалект, жаргон, макаронічна мова, піджин, креольська мова», уточнюють соціолінгвістичний статус суржику і визначають його як некодифіковану просторічну мову [69, с. 59, 77].

Проблемі суржику присвячена більша частина збірника наукових праць «Українсько-російська двомовність. К., 2007, де опублікована спільна робота вищеназваних дослідників. У ній представлені реалізації суржику на різних мовних рівнях, описані соціопсихологічні та комунікативні аспекти мовної

діяльності мовця на ньому, зокрема соціально значущі перемикання кодів. Наразі, за інформацією авторів, ці перемикання залежно від комунікативних ситуацій відбуваються у таких варіаціях: 1) російська -► суржик; 2) російська -► суржик -► українська; 3) українська -► суржик [23, с. 98–99]. Крім спільного дослідження про суржик, у збірнику викладено можливий варіант розвитку мовної ситуації в Україні у сфері взаємодії української, російської та англійської мов аж до появи різних змішаних варіантів, що підтверджується аналогічними процесами в інших країнах (В. Радчук); деякі питання історії двомовності в Україні на матеріалі преси 1917-1920 рр. (Оксана Данилевська) тощо.

Вивчаючи суржик, Олександр Тараненко розглядає найбільш дискусійні моменти, які й виносить у назву статті: статус ідіома, тенденції (розвитку), оцінки і прогнози [74]. Для визначення статусу автор зіставляє різні потрактування явища, що базуються на певних підставах. Першою виступає належність суржику до будь-якої мови – української, проміжної між українською та російською або до третьої мови – не української і не російської. Іншою підставою, виділеною в разі віднесення ідіому до української мови, вважають визнання ідіому явищем мовлення (ідіолекту), або мови (певний соціолект), або того й того одночасно. За межами української мови суржик розглядають як проміжне явище між українською і російською або навіть як окрему (не українську і не російську) мову [74, с. 14].

Автор докладно аналізує погляди інших дослідників і пропонує розглядати об'єкт дослідження і як явище мовлення, і як явище мови [74, с. 15–16], тобто як сукупність ідіолекту й соціолекту, які розрізняються власне мовними ознаками і психологічними настановами їхніх носіїв. Учений розрізняє два види суржику – українсько-російський і російсько-український: перший як соціолект реалізовано в індивідуальних ідіолектах, останній існує тільки як ідіолекти, обидва суржиків належать до «периферійних відгалужень» «своїх» мов [74, с. 20]. Українсько-російський суржик

становить змішування кодів, а не їх перемикання, тому не може прямолінійно вважатися формою переходу до одномовності в умовах грамотності населення, яке усвідомлює ненормативність, «неправильність» цього ідіому. Ставлення до суржику, на думку автора, є неоднозначним, а масове поширення – деструктивним як для самої мови, так і для її носіїв. Доля суржику в Україні безпосередньо пов'язана на сьогодні з наслідками конкуренції між літературними мовами і «залежить вже від загального розвитку мовної ситуації в країні» [74, с. 29].

А. О. Колесников відзначив, що існування суржику як окремої стійкої системи спілкування (як мова чи говірка) – мовознавча проблема. Але це поняття пов'язано передусім з послідовним, спричиненим незнанням однієї з мов, іноді свідомим, нехтуванням мовцями мовною нормою в ситуації багатомовності, внаслідок чого утворюється ніби суміш двох і більше мов. Тому поняття «суржик» не можна переносити на говірку, навіть якщо в ній наявні лексичні запозичення [38; 39].

Крім того, він вважає, що гіперболізація суржику, спостережена на сьогодні, є, по суті, наслідком мовної і освітньої політики радянської доби, згідно з якою вчителі мали боротися, і таки боролися, з усіма проявами діалектів, із самими діалектами. Така політика знизилася престижність діалекту до найнижчого рівня, а насамперед того діалекту, що має в собі риси, наявні в нормативному варіанті російської мови, незалежно від того, чи це дійсно інтерферентні риси, чи вони насправді питомі українські (у такій інтерпретації проявляється гіперпуризм і гіперкорекція, що насправді збіднює українську мову). Таким чином, боротьба із суржигом наче продовжила деструктивну для діалектів і всієї національної мови справу боротьби із діалектами, зниження їхнього престижу, а відтак – зниження престижу української мови (дійсно загрозливого для її буття в умовах активних мовних контактів). Вона немов трансформувалася, переросла з форми боротьби з діалектами в боротьбу із суржигом.

1.4. Кодові перемикання в контексті мовної взаємодії

Як вже йшлося, коди (мови) і субкоди (діалекти, стилі), складові соціально-комунікативної системи, функціонально розподілені. Це означає, що один і той же контингент мовців, які складають цю мовну спільноту, володіючи загальним набором комунікативних засобів, використовує їх залежно від умов спілкування. Наприклад, якщо вести мову про субкоди літературної мови, то в науковій діяльності носії літературної мови використовують засоби наукового стилю мовлення, в діловодстві, юриспруденції, адміністративному листуванні вони ж вдаються до засобів офіційно-ділового стилю, в сфері релігійного культу – до слів і конструкцій стилю релігійно-проповідницького (конфесійного) тощо. Інакше кажучи, залежно від сфери спілкування мовець перемикається з одних мовних засобів на інші. Схожа картина спостерігається і в тих суспільствах, де використовується не одна, а дві мови (або кілька). Білінгви, тобто люди, які володіють двома (або кількома) мовами, зазвичай «розподіляють» їх використання залежно від умов спілкування: в офіційній ситуації, при спілкуванні з владою використовується переважно одна мова, а в побуті, в сім'ї, при контактах з сусідами – інша (інші). І в цьому випадку можна говорити про перемикання з одного коду на інший, тільки в якості кодів фігурують не стилі однієї мови, як в першому прикладі, а різні мови.

На думку В. Белікова та Л. Крисіна, перемикання кодів, чи кодове перемикання – це перехід мовця в процесі мовного спілкування з однієї мови (діалекту, стилю) на іншу залежно від умов комунікації. Сам термін *перемикання кодів (кодове перемикання)* є перекладом англійського терміна *code-switching* [6]. Перші роботи, що досліджують механізм перемикання кодів, з'явилися в англійській лінгвістичній літературі в середині 70-х років ХХ ст. Однак на саме це явище, ще без використання зазначеного терміна, раніше звернув увагу Р. Якобсон, який писав, що будь-який загальний код має багато форм і є ієрархічною сукупністю різних субкодів, що вільно

обираються мовцями залежно від функції повідомлення, адресата і відносин між співрозмовниками [6, с. 26].

Які ж зміни в умовах комунікації змушують мовця змінювати код? Наприклад, зміна адресата, тобто того, до кого звертається мовець. Якщо адресат володіє тільки однією з двох мов, які знає мовець, то останній, природно, повинен використовувати саме цю, знайому адресату, мову, хоча до цього моменту в спілкуванні з співбесідниками-білінгвами міг використовуватися іншу мову або обидві. Перемикання на відомий співрозмовникові мовний код може відбуватися навіть у тому випадку, якщо змінюється склад осіб, які спілкуються: коли до розмови двох білінгвів приєднується третя людина, що володіє тільки однією з відомих всім трьом мов, то спілкування має відбуватися на цій мові. Відмова ж співрозмовників перемикнути на код, знайомий третьому учаснику комунікації, може розцінюватися як небажання посвячувати його в тему розмови або як зневага до його комунікативних запитів.

Фактором, що зумовлює перемикання кодів, може бути зміна ролі того, хто говорить. Скажімо, в ролі батька (при спілкуванні в сім'ї) або в ролі сусіда по будинку він може використовувати рідний для нього діалект, а звертаючись в органи центральної влади, він змушений перемикатися на більш-менш загальноприйняті форми мови. Якщо такого перемикання не відбудеться, представники влади його не зрозуміють, і він не досягне своєї мети (задовольнити прохання, розглянути скаргу тощо), інакше кажучи, зазнає комунікативної невдачі.

Тема спілкування також впливає на вибір коду. За даними дослідників, що займаються проблемами спілкування в умовах мовної неоднорідності, «виробничі» теми члени мовних спільнот воліють обговорювати тією мовою, яка має відповідну спеціальну термінологію для позначення різних технічних процесів, пристроїв, приладів тощо. Але щойно тема з виробничої змінюється на побутову, «вмикається» інший мовний код чи субкод – рідна мова або діалект співрозмовників. В одномовному суспільстві за подібної

зміни коду відбувається перемикання з професійної мови на загальноживані мовні засоби.

В яких місцях мовного ланцюга мовці перемикають коди? Це залежить від характеру впливу тих чинників, про які щойно йшлося. Якщо вплив того чи того фактора мовець може передбачати і навіть в якомусь сенсі планувати, то перемикання відбувається у природних межах мовного потоку: наприкінці фрази, синтаксичного періоду, за найбільш спокійного режиму спілкування – по завершенню обговорення будь-якої теми. Однак якщо фактор, що зумовлює кодове перемикання, втручається неочікувано для мовця, він може перемикатися з коду на код посередині фрази, іноді навіть не договоривши слова. При високому ступені володіння різними кодами або субкодами, коли використання їх значною мірою автоматизоване, процес кодового перемикання може не усвідомлюватися мовцем, особливо в тих випадках, коли інший код (субкод) використовується не цілком, а фрагментарно. Наприклад, говорячи однією мовою, людина може вставляти в своє мовлення елементи іншої мови – фразеологізми, модальні слова, вигуки, частки.

Здатність до перемикання кодів свідчить про досить високий рівень володіння мовою (або підсистемами мови) і про певну комунікативну й загальну культуру людини. Механізми кодових перемикань забезпечують взаєморозуміння між людьми і відносну комфортність процесу мовної комунікації. Навпаки, нездатність індивіда варіювати своє мовлення залежно від умов спілкування, схильність лише до одного коду (або субкоду) сприймаються як аномалія і можуть призводити до комунікативних конфліктів [6].

Перемикання кодів слід відрізнити від таких явищ, як запозичення мовних одиниць і їх вкраплення у мову. Перемикаючись на інший код (наприклад, на іншу мову), мовець використовує її елементи в повній відповідності до фонетичних, граматичних та інших властивостей цих елементів. При запозиченні слово або яка-небудь інша одиниця підпорядковується (хоча б частково) фонетиці і граматиці мови, що

запозичує. При вкрапленні зберігається іншосистемний вигляд вкрапленого елемента, але цей елемент вживається в якомусь «застиглому» вигляді, не змінюючись відповідно до словозмінних моделей або ж моделей синтаксичних.

Як бачимо, перемикання кодів мотивоване; поряд з цим у мовленні білінгвів часто трапляється змішування кодів, коли перехід від однієї мови до іншої не має мотивування. Межа кодів може проходити навіть всередині тісно зв'язаного словосполучення, коли позначаюче належить одній мові, а позначуване – іншій, дієслово одній мові (з відповідною морфологією), а залежні від нього слова – іншій тощо.

1.5. Запозичення як результат мовної взаємодії

С. В. Семчинський відзначив такі типи мовної взаємодії, як:

- 1) односторонній вплив на одному структурному рівні однієї мови на іншу;
- 2) двосторонні впливи на одному структурному рівні контактних мов;
- 3) односторонній вплив на різних структурних рівнях однієї мови на іншу;
- 4) двосторонні впливи на різних структурних рівнях взаємодіючих мов [61, с. 26].

Дослідник зазначає, що «результатом 1 і 2 типів взаємодії мов є, в основному, лексичні запозичення. Результатом 3 і 4 типів взаємодії мов є різноманітні запозичення аж до повного витіснення однієї із взаємодіючих мов або виникнення нової мови» [61, с. 26]. У лінгвістиці об'єктами дослідження були взаємодія національної і міжнаціональної, книжної і уснорозмовної, місцевої й емігрантської мов, державної і мови національної меншини, мови метрополії й мови колонії. У кожному випадку автори пропонують свої класифікації міжмовної взаємодії, в яких за основу беруть різні принципи, ураховують різні соціомовні ситуації, тому такі класифікації не мають універсального характеру, а відбивають лише окремі аспекти взаємодії мов, іноді ігноруючи визначальні риси цього процесу.

Взаємодія мов закономірно спричиняє проникнення, запозичення

елементів однієї мови у структуру іншої. У сучасному мовознавстві розрізняють зовнішні (екстралінгвальні) та внутрішні (інтралінгвальні) причини появи запозичень [52, с. 59]. З-поміж зовнішніх причин називають контакти між народами, які зумовлює близьке географічне розташування, а також потреби спільного вирішення певних політичних, економічних питань, культурний і науковий обмін. При цьому розрізняють контакти безпосередні й опосередковані [33, с. 63].

Суто лінгвальні причини запозичення, на думку Ю. Сорокіна, такі:

- поповнення й створення певної нової лексико-семантичної групи, недостатньо представленої або відсутньої на даному етапі розвитку тієї мови, що запозичує;
- семантичне обмеження питомого слова, усунення його полісемії;
- більш високий ступінь термінологічної визначеності слова-запозичення, що склалася у мові-джерелі, на противагу наявному у мові-реципієнті відповідникові [67].

Говорячи про мовний розвиток взагалі та про процес запозичення, зокрема, С. В. Семчинський виділяє такі чинники:

- нелінгвістичні або екстралінгвістичні;
- лінгвістичні: а) зовнішні або інтерлінгвістичні та б) внутрішні або інтралінгвістичні [60, с. 30].

Нерідко дослідники перебільшують роль одних і применшують значення інших чинників. Так, А. Мартіне вважав, що «лише внутрішні причинові зв'язки становлять інтерес для лінгвіста» [45, с. 53]. Абсолютизацію ролі внутрішніх факторів знаходимо і в деяких представників структуралізму. Зокрема, С. Шаумян вважає, що «наукове пояснення не може ґрунтуватися на фактах, які перебувають за межами дослідження» [80, с. 44]. Хоча ця думка зовні видається переконливою, все ж важко погодитися з нею беззастережно, оскільки в реальній мовній дійсності нелінгвістичні і лінгвістичні фактори функціонування і розвитку мови тісно поєднані. В історії мов окреслюються такі періоди, коли роль одних факторів

(внутрішніх чи зовнішніх) значно зростає порівняно з іншими, але це не виключає наявності й дії сукупності факторів. До того ж зовнішні фактори є ефективними лише за умови, коли знаходять підтримку у внутрішніх тенденціях розвитку мови.

Автори багатьох робіт, присвячених теоретичним проблемам дослідження запозиченої лексики, намагаються розмежувати діяхронічний і синхронічний аспекти цього явища. При цьому підкреслюється, що виділення запозиченої лексики в синхронії має під собою етимологічну основу. Діяхронічне вивчення запозичень передбачає встановлення часу появи чужомовного слова в мові-реципієнті, поширення, активізацію його в наступні періоди, дає змогу простежити зв'язок назви з предметом, поняттям і зміни цього зв'язку протягом певного історичного періоду. До діяхронії належать також і процеси фонетичної, граматичної і семантичної адаптації. Окремі аспекти вимагають застосування синхронічного методу при розгляді запозичень: виділення тематичних груп лексики, характеристика семантичного обсягу слів тощо [52, с. 22]. Д. Будняк поєднує ці два аспекти і визначає «лексичне запозичення» як «тривалий процес, в результаті якого слова і їх структурні елементи однієї мови постійно засвоюються системою іншої мови на основі мовних, економічних і культурних відносин різних народів» [12]. Під «лексичним запозиченням» розуміють слово, яке прийшло у мову для вираження понять, диференціації уже наявних і позначення раніше невідомих предметів і явищ; це будь-який елемент іншомовного походження, який входить до системи мови-реципієнта [61, с. 20]. Запозичена лексика протиставляється іншомовній: Запозичення – це такі слова, які повністю засвоєні мовою, яка їх запозичила. Запозичені лексеми не усвідомлюються мовцями як чужорідне явище і не вимагають пояснення щодо форми і значення. На противагу іншомовним словам, які подаються у спеціальних лексикографічних працях, запозичені лексеми репрезентовано у загальних словниках поряд із питомими словами [78, с. 179]. Іншомовні слова не засвоєні повністю мовою-реципієнтом, усвідомлюються мовцями як

чужорідні й зберігають ознаки свого походження.

Детальну класифікацію запозиченої лексики розробила М. Орешкіна [57, с. 74], запропонувавши розглядати запозичення за такими критеріями:

- за генетичною належністю до мов-джерел чи до мовних сімей: індоєвропеїзми (германізми, слов'янізми, англїцизми, русизми тощо), арабізми, тюркізми та ін.;
- за поширеністю у мовах світу: інтернаціоналізми, регіоналізми, локалізми, okazіоналізми;
- за ступенем засвоєння мовою-реципієнтом: повністю засвоєні, частково засвоєні, незасвоєні;
- за структурою запозиченого слова: чужа (іншомовна) форма, змішана форма (напівкалька), власна (рідна) форма (калька);
- за графічним образом запозиченого слова: власна графічна форма (іншомовні слова), чужа графічна форма (іншомовні вкраплення);
- за наявністю у семантиці запозиченого слова національно-культурного чи культурно-історичного компонента: екзотизми, варваризми, етнографізми, орієнталізми тощо;
- за лексико-граматичними класами: іменники, прикметники, дієслова, вигуки.

Запозичуються переважно іменники, які, в свою чергу, поділяються на апелятиви і неапелятиви, що диференційовано:

- за тематичними групами: апелятивна запозичена лексика представлена традиційними групами, пов'язаними насамперед з позначенням специфічних для іншої мови реалій і понять (суспільно-історичних, природних, культурно-побутових та ін.). Неапелятивна запозичена лексика представлена також традиційними для ономастики групами (антропоніми, топоніми, гідроніми, етноніми);
- за стилістичним відтінком запозиченої лексики: номінативні та естетичні;
- за сферою використання: загальноповживані і професійно обмежені

(запозичені терміни);

- за часом запозичення: ранні (історичні, етимологічні, старі), пізні (сучасні, нові).

Запозичення – надзвичайно складне, протяжне у часі, а тому й мінливе явище. Лінгвісти роблять спроби осмислити різні етапи їхнього формування та характерні риси, виокремлюючи при цьому свій предмет дослідження як самодостатній. А. Іваницька, зокрема, у процесі запозичення виділяє етапи:

- *використання* – (цитування) іншомовного слова; цей процес характеризується епізодичністю, а запозичений елемент ще не входить сповна до лексичної системи іншої мови;
- *сприйняття* – входження іншомовного слова разом із питомими одиницями у ті ж лексичні підсистеми; з цього моменту лексему можна вважати власне запозиченням; хоча вона ще довго зберігає в новій системі ознаки гетерогенності (більшу чи меншу невідповідність її звуковим і граматичним типам), проте вже закріплюється як необхідний елемент нової лексико-семантичної системи;
- *інтеграція* – запозичений елемент настільки асимільований граматично, що його гетерогенність зневиразнюється, стирається, а носії мови більше не відчують його іншомовного забарвлення [32, с. 6]. З цього моменту, на думку дослідників, колишній «іншомовний елемент» стає предметом особливих зацікавлень етимологів [32, с. 111].

Одним із аспектів дослідження проблеми взаємодії мов є систематизація великої за обсягом кількості запозичень у словнику мови-реципієнта. Цією проблемою займався Я. Грот [22, с. 748–749], який в основу класифікації запозичень поклав *критерій часу появи іншомовного елемента* в мові-реципієнті. Вчений виділяв дві групи запозичень до російської мови:

1. Слова, що давно прийшли в мову й можуть бути названі засвоєними або «обрусілими» (Lehnwörter).
2. Слова, що недавно прийшли в мову й можуть бути названі

іншомовними (Fremdwörter).

Я. Грот вказував, що «між цими двома групами запозичень ще можуть бути різні ступені обрусіння, незалежно від давності; тому не завжди можна точно провести межу між тією й іншою групою» [22, с. 748–749].

Пізніше І. Огієнко всю запозичену лексику в українській мові розподілив на три групи. За основу поділу він так само взяв ознаку давності запозичення лексеми, а також іншу ознаку – ступінь поширення запозиченої лексеми у мові-реципієнті. До першої групи вчений зараховував слова, які були запозичені давно і стали загальноживаними, їх іншомовне походження носіями мови не відчувається. До другої групи запозичень І. Огієнко зараховував слова «чисто іншомовні», але які вживаються в нашій мові часто, внаслідок чого вони набули значного поширення в літературному вжитку і навіть проникли у народну мову. До третьої групи дослідник відносив слова «чисто іноземні», які не часто вживаються в нашій мові; це так звані варваризми, які легко можна замінити відповідниками з мови, що запозичує; народній мові вони, як правило, не відомі [56, с. 136]. Ця класифікація запозичень, якою було зроблено суттєвий крок уперед щодо розмежування запозичень за ступенем освоєння їх мовою-реципієнтом, все ж, на думку Д. Лотте, відзначалася умовністю і довільністю [44, с. 10], бо її автор узяв до уваги передусім ступінь звукової і морфологічної адаптації структури запозичених слів. Заслуговує на увагу і класифікація Д. Лотте, який серед запозичень виділяв, окрім інших, ще й так звані «оригінальні запозичення», або ж «запозичення в чистому вигляді». Під ними автор розумів слова, які запозичені з певної мови у тій формі, у якій лексема вживалася у мові-джерелі на момент запозичення; трансформація у процесі такого запозичення відсутня [44, с. 10].

Спроби схематичного представлення складного процесу й різнопланових результатів міжмовної взаємодії імпліцитно передбачає співіснування у часі взаємодіючих мов. Проте не менш типовою є ситуація, коли мова-джерело і мова-реципієнт є *асинхронічними ідіомами*, коли мова-

джерело як «жива» комунікативна система перестала існувати (хоч мова практично не припиняє свого функціонування остаточно доти, доки на рівні текстів не припиняється її сприйняття, хай вже іншими етносами, носіями вже інших мов і культур). Так, латинська мова для періоду активного становлення слов'янських мов, періоду, засвідченого найдавнішими слов'янськими пам'ятками (кінець X ст.), перестала існувати як мова окремого етносу (чи сукупності етносів, об'єднаних мовно, державно чи спільністю культури). Проте вплив цієї мови – у її класичному та трансформованому пізньому варіантах – на становлення й розвиток інших мов, зокрема, й слов'янських, був відчутним. Відродження латини в Європі у середньовічний період супроводжувалося численними засвоєннями лексики, фразеології, окремих синтаксичних конструкцій латинської мови. Специфікою латинськомовного впливу є те, що запозичення з цієї мови переймалися писемним шляхом, а не усним [20, с. 21]. Це означає, що територіально, етнічно й у часовому відношенні віддалена мова – *дистантний ідіом* – був джерелом впливу на інші мови. Тому солідаризуємо з С. П. Гриценко, що до параметрів класифікації міжмовної взаємодії варто долучити *параметр часу*, одному чи різним часовим зрізам належать контактні мови. Зауважимо, що при цьому впливи можуть бути як двосторонніми (взаємовпливи), так і односторонніми (вплив однієї мови на іншу за відсутності такого ж зворотного впливу) [20].

Висновки до розділу 1

Таким чином, багатоплановий за своїми важливішими ознаками феномен – міжмовна взаємодія і результати цього процесу – у плані класифікаційному можуть бути представлені по-різному. Взаємодія конкретних мов окремими своїми рисами може не вкладатися у будь-яку із наведених схем. Проте такі класифікації мають велике значення, оскільки орієнтують у різноманітності мовної взаємодії – процесу і результатів. Важливим залишається з'ясування тих змін структури мови, які настають внаслідок міжмовної взаємодії.

РОЗДІЛ 2. МОВНІ КОНТАКТИ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК МЕЖИРІЧЧЯ ДНІСТРА І ДУНАЮ

2.1. Українські переселенські говірки як джерело вивчення міжмовних контактів

Активність міжмовних контактів – це очевидне явище сучасності. Складні процеси міжмовних взаємин відбуваються не тільки на ґрунті літературних мов. Це властиво також і живій народній мові. Серед різноманітних типів міжмовних контактів привертає до себе увагу, зокрема, те, що пов'язано з обставинами розвитку так званих переселенських говорів. Вивчення переселенських говорів становить великий інтерес і тому, що тут можна спостерігати не тільки внутрішні закономірності розвитку ідіомів, а й посилену дію зовнішніх впливів.

Переселенські говори перебувають в оточенні великих масивів іншої мови. Вони потрапляють в орбіту прямого, безпосереднього активного впливу як місцевих корінних говорів, так і літературної мови. Через те саме тут, на базі переселенських говорів, виникають острівці, які серед моря порівняно спокійних міжмовних відносин утворюють збудженість контактних процесів. Переселенські говори зазнають великого натиску широких мовних масивів на всій території острівця в однаковій мірі, а не тільки в місцях стику, як це буває в корінних говорах. Зрозуміло, що процеси, які відбуваються в живому мовленні на таких невеличких острівцях, не можна ототожнювати з відповідними процесами корінних мовних масивів. Але аналогічні та близькі явища слід вбачати і в зростанні темпів розвитку, в активності контактування, в деяких наслідках розвитку та ін.

Процеси міжмовних взаємин дуже складні. У вивченні їх необхідно зважати, які саме цілості взаємодіють, як вони співвідносяться, в яких умовах історичного життя перебували їх носії, які конкретні особливості взаємодії виявляються тощо. Треба враховувати ступінь спорідненості взаємодіючих мовних одиниць, територіальне розташування та активність безпосередніх

контактів між їх носіями. Як наслідок контактів слід припускати не лише запозичення окремих мовних елементів, а й складніші міжмовні сплетення, контамінаційні форми, наростання паралельних явищ та ін. Не можна всі міжмовні контакти зводити лише до того механічного процесу, який називають змішуванням ідіомів. Вони можуть призводити й до глибоко одностороннього або взаємного проникнення в мову елементів іншої. Виникає питання, чи можуть вони порушувати цілу систему, чи зумовлюють вростання в контактну систему лише окремих елементів? Все це слід враховувати при вивченні міжмовного контактування [16, с. 4].

В українських південнобессарабських говірках часто вживаються слова, запозичені з російської мови. Наприклад: *утром, хорошо, быстро, спокойно, деньги, зарабатывать, делать, большой, ре"бьонк, лошадь, женщина, колхоз, совхоз* та ін.

Такі лексичні одиниці яскраво виділяються на фоні зафіксованих українських контекстів: Дід на *лошаді* переїхав через Дунай. Одесу *строїли* довго. Усе *случилось* сю ніч. Його ще в *прошлом* году поранено. Лапшу *покупають* у магазині або свою роблять. Був у нас *сапожник*, а тепер немає. Врожай збираєм, а *потом* копаєм землю. *Днем* корова пасеться в городі, а *утром* дома. Щастя *желаю* синам і братам. Оця *женщина* сорок год робила. Ну, ти йди додому, тільки *денег* принеси. А де ти взяв дерева на *кришу*? А давно вже *ре"бьонк* у тебе хворіє?

Вживання таких слів не витісняє українських відповідників. Вони виступають як більш активні паралелі, тобто як основні. Таке «співіснування» російсько-українських лексичних паралелей сприймається досить вільно и не гальмує мовлення. Через те часто чергуються й такі контекстуальні паралелі: *Другий раз опять туди. Другий раз знову туди пішли. Багато їв я після болезні. Багато їв я після хвороби. Утром корову гонимо на пашу. Вранці корову гонимо на пашу. Малинку продала й заробила хорошо. Я поснідала дома добре. А чого ти торбу бросив? Хіба він зовсім*

покинув домівку? Такого дерева сокирою не зрубаси. Тут у нас тобі нічого робити топором.

Функціонують паралелі і в спеціальних лексичних шарах. У складі побутової лексики, наприклад, активно вживані типові українські слова: *припічок, комин, черінь, поміст, вервечки, глечик, рядно, копистка, окрасць, холодець, вечеря*, а також російські запозичення: *крючок, пол, кувшин, ставні, кадушка, бутиль, ужин, студень*. Поряд з типовими українськими назвами одягу: *сорочка, бриль, торбина, черевики* вживаються й такі запозичення: *брюкі, рубашка, сумка*. Українська сільськогосподарська лексика домінує: *жнива, вовна, качка, півень, цап, стерня, огріх, чепіга*, а в її складі трапляються такі запозичення: *крижовнік, скороспелка, утка, циплята, уборка, охотник*. Фіксуємо переважно українські назви спорідненості, сім'ї та ін.: *чоловік, свекор, зовиця, ятровка, парубок, молодий (жених), дружка*, а поміж ними й запозичені: *дедушка, муж, кавалер*.

Типові явища зафіксовані в таких категоріях, як прислівники та службові слова. Стійко утримуються, наприклад, такі прислівники: *скрізь, тоді, коли, поки, колись, зараз, трохи, багато, швидко, додому, враз, погано*, але також є запозичення: *потом, отсюда, тільки, опять, обратно, нужно, очень, плохо*. Стійкі щодо вжитку також прийменники і сполучники: *коло з, од(від), під, після, біля, коли, чи, як, щоб, хоч, що, бо, або, як, якби, де*, натомість наявні й *с, от, возле, под, к, около, если, што*. Паралельно вони часто виступають у таких контекстах: *Єслі б я тільки бачила, як вони ходять. Якби ж вона прийшла до нас. Возле пристані зібрались люди. Нехай сидить коло двору й не ходить дочка. Як плохо зробиш, то плохо й буде. Коли ти поїдеш до Одеси? Когда вже твій син приїде додому?*

Зберігається українська звукова структура говірок, яскраво виявляються питомі фонетичні закономірності. Проте тривала традиція історичного розвитку національної мови іноді порушується. Через те категорії, що виступають у переселенських говірках, – не зовсім такі, які усталилися у корінних масивах. Загальні схеми фонетичної характеристики

корінних говорів тут можна використати лише умовно, з урахуванням особливостей розвитку живого мовлення в переселенських обставинах. Фонетичні зміни бувають не послідовними, вони часто лексикалізуються. Створюються складні і своєрідні явища.

Зокрема, в українських переселенських говірках, за спостереженнями дослідників, трапляється ряд фактів, які вказують на змішування російських та українських звукових структур слів. Російські слова, входячи в український говір, набувають української структури. Навпаки, українські слова зазнають російської фонетизації. Виникають такі гібридні утворення, як: *нівеста, робітниця, владіє, воспитав, начав, очерідь, отвічаю, дітішки, спомнів, сідьмого, сінокос*. Всі вони походять з російських *невеста, работница, владеет* та ін. Рідше фіксуються, наприклад, такі: *снедать, лікар, горкий* з українських *снідять, лікар, гіркий*.

Російське слово *взял* засвоєне місцевими говорами з частковими фонетичними змінами; воно зберігає кінцеве *л* і набуває початкове українське *у* (*узял*). Російське слово *сенокос* засвідчене в говорах з *і* на місці старого *ять* та із збереженням *о* в останньому складі (*сінокос*). Російське *работница* вживане в говорах із заміною *а* на *о* в першому складі та з м'яким *ц* у кінці. Часто російські слова засвоюються місцевими переселенськими говорами з українським фонетичним оформленням – заміною *л* на *в* та *е* на *і*: *воспитав, начав, отвічаю, дітішки, відаю* та ін. І хоч у таких випадках заміни відбуваються на підставі закономірних фонетичних переходів, усе ж таки цей процес не має послідовності. Так, наприклад, можливі *узял* і *узяв*, але не зафіксовані *бігал, поїхал* (тільки *бігав, поїхав*), уживається *стол, нос*, але немає *вол, приньос* (тільки *віл, приніс*).

Морфологічна будова переселенських говірок має сліди більш активного впливу російської мови. Утворились контаміновані форми (фонетичні й морфологічні явища різних мов зростаються, в сукупності творять єдине лексичне явище). Російські запозичені слова можуть набувати українських флексій. Наприклад: *в больниці, разні, в февералі, стіна, хороші*

люди, сливочне масло, спрашує, озіме жито, сельські вулиці, зімня дорога з російських в больниці, разные, в фєвралє, стена, хорошиє люди, сливочное масло, спрашиваєт, озимая рожь, сельские улицы, зимняя дорога.

Рідше в українських словах засвідчені російські флексії: *гарниє вишині, у кожухе був, працюєт довго* замість українських *гарні вишині, у кожусі був, працює довго.*

Низку таких фонетико-морфологічних утворень можна проілюструвати на прикладах, взятих із експедиційних матеріалів: Така *радоість* була, коли син повернувся. *Зділай* клітку для курей. *Совітувався* я з жінкою, де поставити хату. *Гроші* дають у *конці* кожного місяця. На *Волгі* був тоді ще *льод*. *Жалізний* міст через Дунай зробили. Це було тут дно *морськоє*. Він тобі киває *головой*. *Ходімо* зо *мною* у кіно. Буває що з саману хати *ділають*. Кісто вчиняють у *бадеїкі*. Наші *труди* *полізні*. *Я роботає* каменщиком. *Часів* у сім ми *вечеряємо*. У заднім *углу* хати мисник. *Убивали* там різних *зверів*. На тому *месті* ростуть дуби. *Усе* повиносили немає тут *мєлочів* усяких. Сідайте з нами *снєдать*. Тут треба *здєлать* перегородки. *Отвіт* уже прийшов на мою посилку. Про його ми вже *совсім* забули.

В. С. Ващенко відзначив, що усі зрушення в переселенських говірках, відірваних від основного, старожитнього масиву, викликали численні паралелі [20]. Своєрідність їх полягає у відсутності опори в тих закономірностях розвитку, яким підкорені старожитні говірки. Слід розрізняти три типи паралелей. Зокрема, це паралелі, що мають свою основу: 1) у тривалому історичному розвитку говору; 2) у зовнішніх впливах на ґрунті корінного вжитку; 3) у зовнішніх впливах особливої високої активності, яка буває на ґрунті переселенських говірок. Ці останні й привертають увагу своїм відносно новим походженням, різкою контрастністю та своєю численною кількістю. Третій тип паралелей відмінний також і своєю якістю, бо тут, в основному, паралелі механічно нагромаджені, вони ще не вросли в систему говірки так, як це буває в корінних масивах, у них яскраво збережені сліди їхнього походження.

Наприклад: *вона – она, тот – той, час – врем'я, схожий – похожий, розмовляти – розговарювати, питати – спрашувати, треба – нада, починать – начинать, біля – возлі, знову – оп'ять, холодець – студень, вечеря – ужин, півень – пітух, потім – потом, після – послі, тільки – только, підряд – подряд, стрілка – стрелка, стіна – стена, жених – женіх, вулій – улей, орел – ор'юл, лід – льод, біла – б'елая, стіной – стіною* тощо.

Наведемо зразки використання таких паралелей у живому мовленні носіїв українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю: Робив я бочки, кадушки, все *ділав*. Дерево стругав, фугував, а потім *собирав*. *Кадушка* робиться кругла, а бочка – ні. На них ставиться ширша дошка, а під верх ширше *стругаєм*. *Тогда* дно міряю до *нейо*. Клопот *много* було. Як повно наберу, набиваю ще обручі. На бочку шість обручів, а на *кадушку* – чотири. Один на них, а ті посередині і зверху. Над бочкою наполовину *больше* роботи. Бочку *нада* перегинать, а *ето врем'я*, а кадушку не *треба*. У старій бочки вони вже погнуті й менше *ділов*. Принесуть мені люди бочку кинуть у дворі й підуть, а я знаю, чого тут *надо*. Може дно вставити. *Тогда* унизу зарізається ерочок і вставляється дно. *Как* на вершок одступиш, так і ерочок *делаеш*. *Єслі* вставиш нову дощечку, *смотриш* *дело* пішло. *Колхозник* привезе бочку, *мелом* помічу. Он не знає, що *делать*, а я *ето* знаю. *Мелом* напишу, що *ремонтірував* бочку. А собі напишу *бумажку*. Тоді іду в *правленіє* і мені виписують за труда.

Обстеження говорів українських переселенських говірок межиріччя Дністра і Дунаю дає підстави відзначити, що:

1. В українських говірках, які перебувають під активним іншомовним впливом, можна спостерігати найбільш інтенсивні, прискорені зміни. Такими, зокрема, є говори українських сіл межиріччя Дністра і Дунаю.
2. Запозичення глибоко проникають у переселенські говірки й вільно в них функціонують. Однак численні привнесення не створюють стихійного руйнування цілої системи. Немає також підстав припускати

наростання чогось подібного до явища креолізації або до формування нової (третьої) мовної системи.

3. У переселенських говірках, що зазнають впливу іншомовного оточення, є фактори, які прискорюють вплив на них, а також стримують, урівноважують його. Всі вони перебувають у складному взаємозв'язку. Створюється своєрідна норма розвитку переселенських говірок, яка спрямовує процес можливих привнесень.
4. У лексиці слід вбачати найчистіший вид запозичень, який є найбільш простим і масовим. На цьому ґрунті прискорюється іншомовний вплив на переселенські говірки.
5. Фонетико-морфологічна структура уповільнює зовнішній вплив на цілу систему, творить перешкоди. Але й на цьому ґрунті виникає нове, яке виходить за межі можливих привнесень до старожитніх говорів, що відбуваються упродовж тривалого історичного розвитку. Формуються явища, які можна було б умовно назвати гібридними, проміжними або мішаними.
6. Важливою формою взаємодії переселенських говірок з навколишнім мовним середовищем є паралельне функціонування питомих, локальних і запозичених мовних елементів. Без вивчення таких паралелей важко зрозуміти процеси, що відбуваються у новожитніх говірках.

2.2. Загальна характеристика міжмовної інтерференції в ареалі межиріччя Дністра і Дунаю

Міжмовна інтерференція накладає відбиток на склад і семантичну структуру лексики, її структурну організацію в усіх контактуючих мовах в ареалі межиріччя Дністра і Дунаю, відбиток специфічний, часто досить відчутний, відсутній у говірках за межами контакту. Тому інтерференція оцінюється як один із важливих чинників формування сучасного стану елементів різних структурних рівнів. Моделювання діалектної системи у

синхронії, моделювання етапів і напрямів змін у системі не можуть оминати інтерференції.

Кожна зона взаємодії з іншими мовами має свої особливості; специфіка інтерференції говірок межиріччя Дністра й Дунаю полягає в полінаправленості і тривалості контактів. Взаємовпливи контактуючих мов на лексико-семантичному рівні настільки відчутні, що інколи джерело постання окремих елементів визначається з певною долею ймовірності.

П. Ю. Гриценко відзначив, що типологія спільного надбання контактуючих мов дозволяє виділити в межиріччі Дністра і Дунаю кілька наслідків взаємовпливів: ізолекси, ізосеми, ізоструктури [18; 19]. На сьогодні здобутком лінгвістів є переважно спроба інвентаризації ізолекс. При цьому найменш розробленою залишається ареальна характеристика наслідків контактування (виняток становить ряд праць [2; 8; 49; 55]); значний матеріал для розв'язання проблем інтерференції дадуть створювані полімовні атласи – «Загальнослов'янський лінгвістичний атлас», «Лінгвістичний атлас Європи» та «Загальнокарпатський діалектологічний атлас». За їхнім зразком можливе укладання й полілінгвального атласу південнобессарабського ареалу. Тому у світлі розв'язання проблемних питань міжмовної і міждіалектної взаємодії в регіоні не викликає сумнівів актуальність роботи над «Мультилінгвальним атласом межиріччя Дністра і Дунаю».

2.2.1. Українсько-російська міжмовна / міждіалектна взаємодія в регіоні

При сформованому контактуванні на території окремих регіонів України таких близькоспоріднених мов, як російська та українська, інтерференція можлива і неминуча в практиці використання обох мов, навіть в мові осіб з високим ступенем володіння тією чи тією мовою. Донедавна проблема інтерференції розглядалася в українській лінгвістиці в основному односторонньо: вивчився вплив української мови на російську і навпаки, і з урахуванням фактів інтерференції розроблялися методики викладання

української та російської мови в умовах українсько-російського білінгвізму. Інтерференційні явища у функціонуванні самої української мови залишаються досі недостатньо вивченими, не класифікованими. Звідси випливає необхідність дослідження проблем загальної ортології української мови, специфіки викладання української мови в умовах реального білінгвізму в регіоні. Для вирішення цих питань необхідне системне дослідження фактів інтерференційного впливу російської мови на українську взагалі, і в бі- та мультілінгвальних регіонах зокрема.

На підставі відомостей анкетування та аналізу української мови школярів міста Ізмаїла й регіону можна говорити про наявність двох типів лексико-семантичної інтерференції.

У першому випадку вона реалізується у появі в українській мові російських лексем. Так, у мовленні білінгвів відзначені інтерферени «воровати» у значенні українського дієслова «красти», «лошадь» замість «кінь», «воєнний» (субстантивований прикметник у значенні «військовий»).

Другий вид інтерференції на цьому рівні відзначається в розширенні семантики українських лексем, провокованої міжмовною омонімією. Наприклад, дієслово «стирати», «стирать» в українській мові вживають у значенні «очищати», а в мові білінгвів воно може бути використане замість українського «прати»: «стирати білизну». Дієслово «питатися» вживається замість «намагатися»: «Багато хлопців питалися переплисти річку». Іменник «любов» набуває нового значення – «кохання»: «перша любов». «Адреса» і «адрес» сприймаються школярами-білінгвами як варіантні форми чоловічого та жіночого роду одного й того ж слова (адреса), напр.: «На який адрес написали листа?»; «Яка у нього адреса?».

Інтерференція на фонетико-фонологічному рівні зумовлена загальним прагненням мовця підставити «найбільш близькі звуки своєї рідної мови на місце звуків іноземної / іншої / мови» [79, с. 72]. На думку Е. Хаугена, в явищах фонетичної інтерференції «виявляється система і є можливим встановити деякі загальні формули, які керують ототожненням звуків різних

систем» [79, с. 73–74]. Ототожнення фонем, або діафонів, російської та української мов можна, наприклад, позначати формулою: $y / B > B / p$. Це означає, що українська фонема /Б/ інтерпретується російськомовним білінгвом як відповідність; російській фонемі /Б/, а «>» позначає «ототожнюється з».

Появу інтерференційних фактів на фонетико-фонологічному рівні можна прогнозувати, а проведені дослідження підтверджують істинність такого прогнозування. Так, білінгви-росіяни використовують невластиву для унормованої української мови фонему /Ч' / ($y / Ч, Ч' / > / Ч' / p$), причому перед голосними /Е/, /И/ приголосний /Ч/ не зазнає палаталізації, а в позиції перед фонемами /А/, /О/, /У/ палаталізується: «/ч/ерез», «/ч/исло», «/ч'/абан», «/ч'/асто», «/ч'/отири», «/ч'/оботи», «/ч'/удовисько», «/ч'/ужий».

До прогнозованих інтерференційних явищ фонетико-фонологічного рівня належать:

1) депалаталізація /Ц' / в кінці слова («хлопе/ц' /», «зає/ц' /», «мисливе/ц' /»), при збереженні /Ц' / в інших словоформах (де цей приголосний стоїть перед відповідними голосними): «хлоп/ц' /ю», «хлоп/ц' /і», «мислив/ц' /ю» тощо;

2) якісна редукція ненаголошеного /О/, ідентична редукції цієї фонemi в російській мові: «г/а/лубка», «к/а/жух», «с/а/бі» і под .;

3) відсутність у мові білінгвів фонemi /Ў/;

4) пом'якшення приголосних під впливом співвідносних словоформ російської мови: «/в'/ішня», «/с'/імвол», «тра/д'/іція» та ін.

Більш складний процес інтерференції представлений у фактах на зразок «укрепити», «резати», «белити» тощо. Відомо, що внаслідок рефлексії давньоруського **ятъ** в українській мові на його місці з'являється /І/, в російській мові – /Е/, м'якість попереднього приголосного при цьому зберігається. В українському мовленні школярів-росіян часто /І/ замінюється на /Е/, причому відбувається депалаталізація попереднього приголосного:

Давньорус.	Рос.	Укр.	Інтерф. форма
крѣпити	ук/р'/епить	ук/р'/іпити	ук/р/епити

рЪзати	/р'/езать	/р'/ізати	/р/езати
бЪлити	/б'/елить	/б'/ілити	/б/елити

Такий вид інтерференції можна назвати «графічною» інтерференцією, оскільки саме орфографічна форма російських фактів впливає на системно правильну для українського мовлення вимову твердого приголосного в інтерференційних формах.

В українському мовленні білінгвів відзначена й просодична інтерференція; «вогняний» (замість «вогняний»), «врозбрід» (замість «врозбрід»), «відділ» (замість «відділ»), «живопис» (замість «живопис»), «граблі» (замість «граблі»), «посуха» (замість «посуха») тощо. Такі акцентологічні відхилення прогнозовані, адже виникають під впливом міжмовних омонімів, співвідносних словоформ російської мови («огненный», «вразброд», «отдел», «живопись», «грабли», «засуха»).

Близькоспоріднені мови володіють великим набором афіксів, подібних або у фонетичному відношенні, або за семантикою, або за обома ознаками. Внаслідок цього в мові білінгвів трапляються випадки «перенесення» афіксальних морфем з однієї мови в іншу. Так, суфікси *-ность*, *-ость*, властиві російській мові, використовуються замість унормованого суфікса української мови *-ість*; «невмируцность» (замість «невмируцість»), «містность» (замість «міцевість») тощо. Широко представлені діаморфи у /ськ/ > /ск/ р; у /ен/ > /енн/ р; у /ан/ > /анн/ р: «язическі часи», «український народ», «куплений вчора», «перечитаний двічі» і под.

При взаємодії у соціальній та індивідуальній мовленнєвій практиці російської та української мов, що характеризуються генетичною спорідненістю, часто фіксуємо прояви морфологічної інтерференції. Зокрема, в українському мовленні білінгвів з'являються словоформи родового відмінка однини іменників чоловічого роду з флексією *-а* замість *-у* на зразок «азарта», «балета», «кумача», «романа». Дослідники відносять подібні факти до так званої четвертої зони можливої морфологічної інтерференції, коли в мовленні білінгва на одній мові активізується більш обмежений у

ньому граматичний варіант під впливом однозвучного з ним, але функціонально більш широкого варіанта з іншої мови [43].

В українському мовленні білінгвів-школярів трапляються інтерференційні факти на зразок *«пісней»*, *«натурой»*, *«головой»*, *«країной»*. Форма орудного відмінка однини іменників жіночого роду I відміни в українській мові характеризується наявністю тільки флексії *«-ою / -єю»*, а в російській мові це закінчення виступає як стилістично обмежений варіант поряд з флексією *«-ой / -ей»*. Під впливом російської мови, в цьому випадку багатшої щодо варіантів, з'являються названі граматичні інтерфедеми.

Інтерференційні факти спостерігаються і при виборі білінгвами родової віднесеності іменників, схожих в контактуючих мовах за семантичними і фонетичними складниками: *«різка біль»* (замість *«різкий біль»*), *«біла лебідь»* (замість *«білий лебідь»*), *«велика бутель»* (замість *«великий бутель»*), *«прозора лазур»* (замість *«прозорий лазур»*) тощо.

Серед фактів синтаксичної інтерференції в українському мовленні школярів частотні випадки, пояснювані тим, що правила вибору способів зв'язку граматичних одиниць, що входять в систему рідної мови, застосовуються до аналогічних за відображувальною семантикою граматичним одиницям мови, що вивчається. В українському мовленні білінгвів-росіян числівники *«два»*, *«три»*, *«чотири»* керують формою родового відмінка однини іменників (як в російській мові): *«два сина»*, *«три стола»*, *«чотири олівця»* (замість *«два сини»*, *«три столи»*, *«чотири олівці»*). У словосполученнях типу *«дієслово + іменник»* білінгвами відносно часто використовується керована відмінкова форма, аналогічна формі іменника в російській мові. Порівняймо:

Українське

вчити української мови (Р. в.)
нагадувати про минуле (Зн. в.)
скучили за братом (О. в.)

Російське

учить украинскому языку (Д. п.)
напоминать о прошлом (П. п.)
соскучиться по брату (Д. п.)

Інтерференційна форма

вчити українській мові (Д. в.)

нагадувати о минулом (М. в.)

скучили по брату (Д. в.)

Дослідження української мови школярів-росіян засвідчили наявність різноманітних помилок, зумовлених інтерференційним впливом російської мови. Але робота з виявлення інтерференційних фактів в умовах російсько-української двомовності в нашому регіоні не завершена, теоретична сутність інтерференційних процесів тут ще не вивчена. Проте навіть невеликий за обсягом розглянутий мовний матеріал спонукає до висновків, що: 1) міжмовна інтерференція в умовах становлення російсько-української двомовності відбувається на всіх рівнях мовної системи; 2) значна частина інтерференційних фактів піддається прогнозуванню; 3) на всіх рівнях мовної системи інтерференція провокована в першу чергу лексемами, однаково або майже однаково фонетично оформленими в російській та українській мовах.

Очевидно і те, що системне вивчення міжмовної інтерференції в українському мовленні білінгвів і полілінгвів, для яких українська мова не є рідною, необхідна в плані ортологічної роботи для підвищення ефективності засвоєння норм української літературної мови.

Виявлені інтерферентні явища в російському мовленні білінгвів майже нічим не відрізняються від тих, які вже зафіксовані багатьма мовознавцями під час вивчення національно-російської двомовності (див., наприклад [86]), тому розглянемо лише найбільш типові факти інтерферентних явищ, що виникли в українському мовленні членів білінгвальних сімей під впливом російської мови.

Оскільки інтерференція виявляється на різних рівнях мовної системи, прийнято виділяти такі основні її типи: акцентуаційну, фонетичну, лексичну, семантичну, граматичну та іноді стилістичну.

Серед акцентуаційних відхилень в українському мовленні багатьох інформантів домінує ненормативне наголошення слів, що підтримується орфоепічними нормами російської мови: *старий, новий, тонкий, босой, подруга* замість нормативних *старий, новий, тонкий, босий, подруга*.

Фонетична інтерференція виявляється в порушенні вимови окремих звуків української мови під впливом російської:

- м'яка вимова приголосних звуків перед [е], [и]: *прос[п']ект, [п']єрвний [з']іма, кра[с']івий*;
- якісна редуція [о] в ненаголошеній позиції: *н[ь]га, в[ь]да, х[ь]зйств[ь]*;
- оглушення дзвінких приголосних в абсолютному кінці слова: *хлі[п], ді[т], ду[п]*;
- заміна африкат [дж], [дз] на фрикативні [ж], [з]: *си[ж]у, ствер[ж]ую, [з]вонив, [з]еркальний*;
- пом'якшена вимова приголосного [р] (зокрема в іменниках II відміни, які закінчуються на *-ар, -яр, -ур*, та в дієсловах наказового способу, які закінчуються на [р]): *пека[р'] богати[р'], пові[р']*;
- пом'якшена вимова шиплячого звука [ч] в будь-якій позиції (за нормами сучасної української мови шиплячі звуки завжди тверді, лише в позиції перед [і] та подовжені шиплячі вимовляються напівпом'якшено [див., наприклад, Головащук 1995]: *ні[ч'], [ч']ас, [ч']есно, [ч']удеса, [ч']орний, [ч']истий, до[ч']ка*.

На лексичному рівні інтерферентний вплив російської мови виявляється у вживанні білінгвами значної кількості русизмів (невмотивовано запозичених слів з російської мови). Це слова типу *письмо* (замість укр. *лист*), *вещі* (замість укр. *речі*), *ковьор* (замість укр. *килим*), *жизнь* (замість укр. *життя*), *об'ява* (замість укр. *оголошення*), *этаж* (замість укр. *поверх*), *воздух* (замість укр. *повітря*), *даже* (замість укр. *навіть*). Слід зазначити, що невмотивовано запозичені російські слова в українському мовленні найчастіше оформлюються за фонетичними та

морфологічними нормами української мови, в результаті чого виникають явища так званої “подвійної інтерференції” (поєднання різних видів інтерференції в одному слові). Наприклад, у висловах “*вони так рисують*” (пор. з рос. *рисуют* та з укр. *малюють*), “*я так рішив*” (пор. з рос. *решил* і укр. *вирішив*) спостерігаються явища лексико-морфологічної інтерференції (російські лексеми оформлено за морфологічними нормами української мови); вирази “*ну не [о]біжайся на мене*”, “*я ходив в б[о]ль[н]и[ц]ю*” містять факти лексико-фонетичної інтерференції (російські слова вимовляються за фонетичними нормами української мови).

Виникненню явищ семантичної інтерференції у близькоспоріднених мовах сприяє міжмовна омонімія. Мовці часто несвідомо переносять значення слова однієї мови в іншу, ототожнюють зміст омонімічних лексем взаємодіючих мов. Так, в українському мовленні членів двомовних родин семантична інтерференція спостерігається під час використання слова *неділя* у невластивому йому в українській мові значенні “тиждень”, лексема *мешкати* – у значенні “баритися, гаятися”, *стирати* – у значенні “прати”. Подібні факти семантичної інтерференції детально описано М. П. Кочерганом [43].

Щодо явищ граматичної інтерференції, то вони найчастіше фіксуються при формотворенні та словозміні.

Серед формотворчих порушень можна назвати такі:

- використання закінчень *-ем, -ем, -им* в дієсловах I особи множини теперішнього часу: *пишем, малюем, ходим*;
- утворення жіночих імен по батькові за допомогою суфікса *-овн*: *Івановна, Олександровна, Павловна*.

Порушення літературних норм словозміни найчастіше спостерігаються при вживанні не властивих українській мові відмінкових закінчень іменників:

- наявність закінчення *-ой* в іменниках I відміни в орудному відмінку однини: *весной, головой, сиротой*;

- вживання закінчення *-ом* в іменниках II відміни м'якої та мішаної групи в орудному відмінку однини: *коньом, секретарьом, плечом*;
- використання закінчень *-ам, -ям* в іменниках I-II відміни в місцевому відмінку множини: *по хатам, садам, полям*.

До явищ граматичної інтерференції також можна віднести поширені порушення синтаксичних зв'язків між словами (зокрема норм керування та узгодження): *розмовляє на англійській мові, екзамен по математиці* замість *розмовляє англійською мовою, екзамен з математики*.

Інтенсивність розвитку та вияву названих типів інтерференції залежить від багатьох лінгвістичних та позалінгвістичних факторів. В умовах двомовної сім'ї поява інтерферентних явищ у мовленні дітей-білінгвів може регулюватися мовною поведінкою їх батьків, які повинні керувати мовним розвитком дитини, не допускати змішування мов у її свідомості, сприяти росту мовленнєвої культури.

Говори східностепової України належать до новостворених і характеризуються специфічними ознаками, за якими виділяються в окрему групу серед інших діалектів південно-східного наріччя. Однією з найважливіших рис є наявність численних паралелізмів на всіх мовних рівнях, зумовлених як екстралінгвістичними, так мовними причинами. Серед екстралінгвістичних досить помітне місце посідає українсько-російське міжмовне контактування, яке позначилось на всій діалектній системі східностепової України, у тому числі і на морфологічній, зокрема на витворенні форм займенника. Нерідко російська мова впливає не безпосередньо, а відіграє роль своєрідного каталізатора, який сприяє закріпленню тих чи інших фонетичних або морфологічних форм займенника, які виникли на власне українськомовному ґрунті.

Розглянемо екстралінгвістичні фактори, які впливають на говірку села Шевченкове – одного з найбільших українських сіл регіону з типовою репрезентативною південнобессарабською українською говіркою. Українське Придунав'я, або Південна Бессарабія, характеризується складним етнічним і

мовним складом населення. Своєрідність мовної ситуації в Придунав'ї, де здавна сусідають українські, російські, болгарські, молдавські, гагаузькі говірки, неминуче призводить до численних мовних контактів і функціонування у регіоні в цілому, та в окремих населених пунктах зокрема, бі- та полілінгвізму. Проте слід зауважити, що характер багатомовності й типи мовних ситуацій в цілому регіоні, з одного боку, та в окремих населених пунктах – з іншого боку – не завжди бувають тотожними. Так, якщо мовна ситуація в Придунав'ї на межі тисячоліть була схарактеризована як безконфліктна, яка існує у формі «перегорнутої» асиметричної двомовності й багатомовності з домінуючим функціонуванням російської мови [42, с. 276], то в селі Шевченкове безконфліктна мовна ситуація становить собою колективну неповну українсько-російську двомовність з домінуючим функціонуванням української мови (58% респондентів – українсько-російські білінгви, 34% опитаних – українці-монолінгви, що володіють переважно діалектною формою української мови, в якій відзначається велика кількість російських елементів).

Активні міжмовні контакти української та російської мов (говірок) в межиріччі Дністра і Дунаю призводять до того, що внутрішні процеси говірок переплітаються з процесами, зумовленими контактами двох близькоспоріднених мов: активізуються діалектні форми, спільні для обох мов (прихована інтерференція), запозичуються нові матеріальні елементи з іншої мови (неприхована інтерференція) на тлі збереження деяких архаїчних рис.

Лінгвістичне анкетування мешканців с. Шевченкове та запис невимушеного розмовного мовлення дозволили виявити такі факти прихованої інтерференції, як *щас* (“зараз”), *шота* (“щось”), *тища* (“тисяча”). Пор: рос. простор. і діал. *щас*, *шота*, *тища* (літ. рос. *сейчас*, *что-то*, літ. укр. і рос. *тысяча*).

У лексиці говірки с. Шевченкове виявлена велика кількість фактів неприхованої інтерференції. Так, для позначення назв місяців року в говірці

використовуються лексеми: *январь, февраль, март, апрель, май, юнь, юль, август, сентябрь, октябрь, декабрь (дікабрь)*. Наприклад: *Він приїхав у январі У юлі я прийшов з фронту. Люблю апрель.*

Більша частина порядкових числівників, а також спільнокореневих вставних слів і сполучень, були запозичені з російської мови: *первий, второй, третій* та ін., *во-первых, во-вторых* тощо.

Дані лінгвістичного анкетування й аналіз невимушеного мовлення мешканців села Шевченкове дозволяють стверджувати, що як вставні слова й вставні конструкції у говірці застосовуються запозичені з російської мови лексеми: *надеюсь, например, наверно, естественно, смотри, с другой стороны, возможно* тощо. Наприклад: *Ты, надеюсь, не опоздаєш? Смотри, а то учитель буде ругать.*

Багато русизмів й у лексико-граматичній групі дієслів: *считать* (“вважати”), *помнить* (“пам’ятати”), *беседовать* (“вести бесіду”), *разговаривать* (“розмовляти”) та ін.

Одним з основних питань, що виникають при дослідженні діалектизмів (діалектних явищ) як результатів інтерференційних процесів, є: чому та або інша лексема була засвоєна мовою-реципієнтом? Можна, звичайно, посилатись на доволі природний, логічний закон: мова (діалект) у процесі інтерференції найчастіше сприймає від іншої мови або говірки таке явище, яке є відсутнім в його власній системі, за умов його комунікативної вигідності або за умов поповнювання відсутніх лексичних і граматичних засобів.

Безперечно, проникнення іншомовних лексем сприяє збагаченню словника (але тільки у тому випадку, коли вони не стають абсолютними синонімами, засмічуючи мову).

Так, у багатьох зазначених говірках досить поширеними в давальному відмінку однини виступають фонетичні варіанти особових займенників *ти^{el}б'і, си^{el}б'і* /літ., *тобі, собі*/. Вони відзначені і в інших діалектах української мови й інтерпретуються вченими як архаїзми, хоча

висловлюється таке припущення, що діалектні форми *те'б'і*, *се'б'і* засвоїли *е*, з форми родового відмінка. У східностепових говорах голосний *е* звужується до *и*, внаслідок чого переважають варіанти з кореневим *ти^е'б'і*, *си^е'б'і*. Активність же їх тут підтримується впливом відповідних форм російської мови.

Досить широко представлена форма означального займенника *каждий* /літ. *кожний*/. Такий, варіант цього займенника зустрічається і в інших говірках України. Висока частота його у східностеповій Україні зумовлена до деякої міри українсько-російським контактуванням.

Орудний відмінок однини займенників жіночого роду характеризується закінченням *-ою* / *-єю*, як і в літературній мові та інших говірках України, Паралельно, особливо у мовленні молодшого покоління, вживається флексія *-ой*, рідше *-ей*. Односкладова флексія не є вузькодіалектним явищем. І витворилася вона, очевидно, за аналогією до давального відмінка однини. Наслідком міжмовної взаємодії було поширення її в інших непрямих відмінках, пор.: *'їхн'ой* *'дочкой*, *'їхн'ой* *'матер'і*, *'їхн'ой* *се^е'ст'ри*, на *'їхн'ой* *'хат'і*. Переважне використання флексії *-ой* відбиває вплив твердих основ на м'які, властивий багатьом говорам української мови.

Як контаміновані слід, очевидно, розглядати форми займенників на зразок *вашейу*, *нашейу* з флексійним голосним *е*. пор. укр. *нашою* та рос. *нашей*, *вашей*.

Таким чином, на українській діалектній системі межиріччя Дністра і Дунаю позначився вплив російської мови. Але його не можна зводити до механічного перенесення російських форм на українські. Наслідком українсько-російського міжмовного контактування було закріплення тенденцій мовного розвитку, що виникли на власне українському діалектному ґрунті, а також утворення контамінованих форм.

Отже, досліджений матеріал дозволяє зробити висновок про те, що у лексиці Шевченківської степової говірки, що функціонує в умовах колективної неповної українсько-російської двомовності за домінування

української мови, є яскраво вираженими спільні для української та російської мов діалектні форми та запозичення з російської мови. Поява цих лексем відбулася (та відбувається) внаслідок активних міжмовних контактів української та російської мов.

2.2.2. Східнороманський вплив на українські говірки ареалу

За переконанням П. Ю. Гриценка, з усіх типів наслідків контактування мов найменш досліджені ізоструктури – спільні типи структурної організації лексико-семантичних груп чи лексико-семантичних мікрогруп, що несуть значно більшу інформацію для з'ясування інтерференції як чинника розвитку складу та семантичної структури контактуючих мов, ніж розрізнені запозичення [18; 19]. Так, семантична структура лексеми *йармо* ‘ярмо’ і ‘чаша ярма’ повторена у континуантах лат. *jugum* – ‘ярмо’ і ‘чаша ярма’ в молдовських говірках [3, в. II, х. 962]; ця ізоструктура регулярна в ареалі українсько-молдовського контактування. Спільною для обох мов є структурна організація назв, пов'язаних з ярмом: регулярно репрезентовані семи ‘чаша ярма’, ‘нижня планка ярма’, ‘стойки ярма’, ‘занози’, ‘притика’. Залежність реалізації вказаних сем у молдовських говірках від реалізації їх в українських говірках межиріччя Дністра і Дунаю ілюструють карти «Атласул лингвистик молдавенеск», пор.: сема ‘підгорлиця’ у багатьох говірках репрезентована континуантами: укр. *підгорл(н)иц'а* [3, в. II, х. 963], ‘стойки ярма’ – *лопатка* [3, х. 964]. Разом з елементами лексико-семантичних груп були запозичені типи мотивації: так, усвідомлення моделі семантико-словотвірного зв'язку *горло* ‘частина тіла тягла’ і *під + горл-* ‘підгорля’ продукує деривати, утворені за цією типовою для слов'янських мов моделлю: це молдовські континуанти *чербиче* ‘потилиця’, *ш'ер'гши'и*, *сэр'г'ши'и* ‘чаша ярма’ [3, х. 962], див. також рум. *cerbice* ‘загривок’, ‘политиця’, ‘чаша ярма’; цей же тип мотивації виявляється в іншій лексемі: молд. *гурмадз* ‘чаша ярма’ [3, х. 962] < молд. *грумаз* ‘потилиця’. Реконструйована для досліджуваних українських говірок **дерево*

‘ярмо’ має близьке значення у молдавських говірках: ‘чаша ярма’ – *грин¹дей* (континуант слов. *qręd-) і *лемн* ‘дерево’ [3, х. 962].

Іншим прикладом українсько-молдавських ізоструктур є номінація деталей плуга. Матеріали обстежених українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю і «Атласул лингвистик молдавенеск» переконують в ідентичності членування цього сегмента семантичного простору в молдавських і українських говірках. Спільною є і мотивація ряду репрезентантів, пор.: ‘підшва плуга’ – укр. *підшва*, молд. *тална* (і деривати) [3, в. II, х. 837] при *тална* ‘підшва’; ‘п’ятка плуга’ – укр. *пйа¹та*, *пе¹та*, *п’ятка*, *пй¹дошва*, молд. *кэл¹кый*, *тална* [3, х. 839] при *кэл¹кый* ‘п’ята (людини)’; ‘чересло плуга’ – укр. *черес¹ло*, *н’іж*, *нож*, *р’ї¹зак* [2, т. I, к. 302; II, к. 306], молд. *ку¹цымт* [3, в. II, х. 834] при *ку¹цымт* ‘ніж’.

Наведений матеріал переконує в наявності тісного зв’язку лексичного, семантичного та структурного рівнів українських і молдовських говірок, співіснування у свідомості мовців двох мовних систем, що взаємодіють, а це забезпечує порівняно легкі й численні міжмовні транспозиції. Тому закономірна поява наслідків романського впливу в досліджуваних українських говірках.

До наслідків романського впливу належить низка лексем. Особливої ваги при визначенні джерела запозичень набувають дані атласів східнороманських мов: «Атласул лингвистик молдавенеск», «Atlasul lingvistic Roman: Maramureș», «Atlasul lingvistic Romin» та ін. Так, романського джерела сягають лексеми *кир¹лан* (і деривати) на позначення ягнят, молд. *кир¹лан* ‘тс’; *ба¹бана* ‘стара вівця’, рум. *babana* ‘тс’; *бер¹бек* ‘баран’, молд. *бер¹бек*, рум. *berbec* ‘тс’; *мин¹дзера* ‘дійна вівця’, молд. *мын¹заре* ‘тс’; на румунське джерело карпатського *мен¹зеря* вказує Д. Крижале [19, с. 334]; деякі дані українських говірок, зокрема буковинських, *мінка*, *мінка* ‘вівця, яка не доїться зовсім або доїться лише на одну дійку’ [49, т. V, с. 75–76], поліських, *мінка*, *мінка* ‘корова із зіпсованою дійкою’ [55, с. 177], *мі¹міка* ‘корова, яка зовсім не доїться на одну дійку’, ‘жінка з атрофованими

молочними залозами (однією або двома)’ [21, II, с. 425], дозволяють припустити постання рум. *manzare* як наслідок раннього слов’янського впливу, хоча ця теза потребує додаткової аргументації; *пл’акд’тора* ‘дійна вівця до доїння змішаного стада’ і *пл’акат* ‘кормити ягня, вчити його ссати’ сягають рум. *placatoare* ‘дійна вівця’ та *a apiese* ‘годувати груддю’ (див. також [19, с. 88]); при цьому зв’язок з укр. *плекати, плеканий, плекання, плеканець* [66, VI, с. 574] – останні лексеми можуть бути давніми романізмами – значно слабший, ніж з наведеними румунізмами; вказівками на більш тісний зв’язок із східнороманським джерелом термінів вівчарства є відсутність формальної і смислової атракції лексем *пл’акат’ / спл’акат’ / попл’акат’* ‘доглядати, годувати ягнят’ і *пле’кат’* ‘доглядати, леліяти дітей’ та наявність негативної конотації у лексемі *плеканий* ‘леліаний, доглянутий (про дітей)’ при відсутності ідентичних чи близьких конотацій у лексиці вівчарства; *лойтра* ‘драбина гарби’ – молд. *лойтры* ‘тс’ [3, в. II, х. 971], рум. *loitră* ‘тс’; *грана* ‘примітивна борона з терну’ – молд. *г’раны* ‘тс’ [3, х. 850], рум. *grapa* ‘борона’ [88, h. 28]; це запозичення відоме у зоні контактування з румунською та молдавською мовами, ширше – у карпатському ареалі [49, т. II, 14; 25, к. 81]; *кал’іс’тирка* ‘вузька сапа для городини’ (сс. Броска, Матроска, Кислиця), молд. *калис’тыркэ* ‘тс’ [3, в. II, х. 858]; *па’нуша* ‘листя на качані кукурудзи’, молд. *па’нуш, па’нушы, пэ’нуш, пе’нушы* ‘тс’ [4, х. 902], рум. *р’апуші* ‘тс’, на Мараморощині – *рапуі, р’апуі* ‘тс’ [87, в. II, h.403]; *ма’таса* ‘волокно кукурудзи’, молд. *мэ’таса* ‘тс’, рум. *matasa* ‘тс’; в окремих досліджуваних говірках зафіксовано калькування семантичної структури лексеми *matasa* ‘шовк’ – *шовк* ‘волокно кукурудзи’.

Звертає на себе увагу вплив українських говірок на румунські, особливо на Мараморощині, де ця сема репрезентована континуантами: укр. *чуб, кос(и)*, пор. *щир, щирі, cosiță, cuosiță* [87, в. II, h. 404]; *матд’гал* ‘опудало’, молд. *матаһалы, мэтэһалы* [3, в. II, х. 946]; *вурда* ‘низькоякісний сир, виварений з овечої сироватки’, рум. *urda* ‘тс’; географію та семантику цієї лексеми (і дериватів) у карпатському ареалі докладно описано [8, с. 142–144].

До романізмів належать також укр. *капестра* ‘вездечка’, молд. *капэстру*, *кэпэстру* ‘недоуздок’ [3, в. II, х. 1010], укр. *кап’цала* ‘недоуздок’, молд. *кэки’цалы*, *кэти’цалы*, *каки’цалы*, *капи’цалы* ‘тс’ [3, х. 1014]; спільна мотивація лексем: в українських говірках *го́ловка*, *наго́лович* ‘вездечка’, ‘недоуздок’ і молдовське *капестра*, *кап’цала* < *кап-* ‘голова’ могла актуалізувати функціонування: дериватів від *голов-* і *кап-* в українських говірках. До наслідків українсько-східнороманського контактування слід віднести актуалізацію опозиції ‘m’ : ‘f’ у назвах кавуна, *Cucumis citrullus*, у молдовських говірках (із незначною семантичною модифікацією дана опозиція як типова відбита в «Атласул лингвистик молдавенеск», х. 938, 937). До наслідків східнороманського впливу в досліджуваних говірках слід віднести *фаркул’ица* ‘виделка’ і *д’ис’икатура* ‘розмова’ (с. Височанське) [18; 19].

Зворотними запозиченнями із східнороманських мов є лексеми *жин’тиц’а*, *жинтувати* ‘вид сироватки’ і ‘віджимати сироватку’ < сл. *žęti* ‘жати’, *тин’жало*, *-а* ‘дишель волової запряжки’, молд. *тын’жалэ* ‘тс’ (< сл. *teğ-*, споріднене з *тяга*, *тяж*).

2.2.3. Українсько-болгарські мовні контакти в межиріччі Дністра і Дунаю

Дослідники українсько-болгарських мовних взаємин в регіоні межиріччя Дністра і Дунаю зауважують, що українсько-болгарські міжмовні зв’язки, за інтенсивністю поступаються російсько-болгарським, як і контакти між місцевими болгарськими говорами і сучасною болгарською мовою. Масовий вплив українськомовних засобів масової інформації, які наразі мають таке ж широке представлення, як і російськомовні, визначається поки екстралінгвістичними факторами, але воно створює основу для більш тісних мовних контактів. Існування стійких сполучень термінологічного характеру [7; 70] властиво, швидше за все, одиничним говіркам, які контактують з

українською мовою в межах одного населеного пункту, але не є характерною рисою всього масиву болгарських діалектів.

У подібних випадках українські вкраплення інтегровані в систему говірки і функціонують як його постійні елементи: *хората ходят ли в църква? - одат / хор ... зарас сильно модно у нас, се венчават* (респондент з с. Червонознам'янка). У болгарській мові з'являються вирази з української мови насамперед під впливом телебачення: *няма да гледам тва «цілком таємно»*.

Українські словоформи або словосполучення з'являються в мовленні болгар тоді, коли вони мають однакові фонові знання, постачальником яких на державному рівні перш за все є телевізійні та радіопередачі. Схожі процеси уживання українських слів спостерігаються і в мовленні носіїв російської мови, зокрема, з розмови на вулиці: *мне нужно сегодня зайти в податковую*, де українська словоформа *податковий* витіснила російське слово «налоговая».

Поява стійких виразів української мови в мовленні місцевих болгар пояснюється і бажанням таким чином висловити деяку експресію, напр.: *значит ше бъди / три и три ше бъди шее/ четири и четири ше бъди восемь // циплят по осени считают осем и шес // по украински «дурень думкой багатіє»*.

В останні десятиліття робляться численні спроби введення літературної болгарської мови в соціально-комунікативну систему бессарабських болгар через викладання в школах, видання газет і творів болгарських авторів і місцевих авторів, які пишуть літературною болгарською мовою. Але допоки відсутня масова практика поперемінного використання цих мовних утворень у мові бессарабських болгар, болгарська літературна мова не чинитиме відчутного впливу на зміну норм болгарських діалектів України. У структурі мовного середовища, в якій функціонують болгарські говірки, літературна болгарська не представлена тією різноманітністю функціональних стилів, яку мають російська та українська мови. Іншими словами, поки що незначною є

кількість носіїв болгарських говірок, які володіють і літературною нормою, що могло б змінити мовну ситуацію в бік повсюдного поширення болгарської літературної мови. Таким чином, зауважує О. П. Берестецька, в результаті взаємодії мовних ідіомів на території компактного проживання болгар на півдні України складається особлива форма існування болгарських говірок, яка має сильний вплив з боку сучасної російської мови [7, с. 55].

У зв'язку з цим вона наводить кілька прикладів з мовлення різних інформантів: *“красихме полове”* – замість *“боядисахме пода”*; *“такава дълга-дълга юпка с разр’ес”* – замість *“такава дълга пола с цепка”*; *“то му беши теппсо да се расстани с тях”* – замість *“да се раздели”*; *“след това както те отиват’* калка з російської мови *“после того как”*; *“своя реферат аз оформих в една папка, на конто наклеях титулния лист”* – замість *“залепих”*; *“расплащане за своите грехи”* – замість *“разплата за грехове”*; *“да не мешавам на ората”* – замість *“да не преча на хорара”*; *“той не перестанал”* – замість *“той престана”* тощо [7, с. 55].

Як зауважує А. О. Колесников, у мовленні носіїв українських і болгарських говірок межиріччя Дністра і Дунаю найбільше новосформованих інтегральних елементів виникло внаслідок впливу румунської мови та її говірок. Насамперед це пов'язано з пануванням Румунії на території ареалу у 1856, 1857–1878 рр., 1918–1940 рр., 1941–1944 р. та насильницькою політикою румунізації, яка вимагала обов'язкового вивчення румунської мови і забороняла інші [41, с. 55].

Динаміка в ареалі стосується не лише мовного / діалектного, але й етнічного складу населених пунктів. Пор.: с. Бабелі (Озерне) Ізмаїльського р-ну колись було болгарсько-молдовським, а тепер суто молдовське, у с. Долинському (Анадол) Ренійського р-ну болгарська мова зараз зникає, оскільки усі місцеві болгари своєю рідною мовою вважають молдовську, с. Каланчак Ізмаїльського р-ну було засноване як українське, але тепер є домінантно болгарським, с. Трапівка Татарбунарського р-ну тепер переважно

українське, було заселене після виходу турків і татар з Бессарабії спочатку болгарями.

Не можна з певністю стверджувати, що всі інтегральні риси українських і румунських говірок, що виникли під впливом румунської мови, утворилися саме на теренах Південної Бессарабії, адже контакт з румунською мовою властивий і материнським ареалам обох мов. Зокрема, уважаємо, що спостережена у деяких болгарських і українських говірках ареалу частка *май* зі значенням ступенів порівняння була запозичена саме протоговірками на материнській території. Але основна маса спільної повнозначної лексики, на нашу думку, є результатом інтерференції в ареалі.

Закономірно інтегральними для болгарських і українських говірок виявляються лексеми тематичних груп ‘трудова діяльність людини’, ‘побут’, ‘ботанічна лексика’, ‘обрядова лексика’, запозичені з румунської мови, напр.: в укр. – *бур^дейа* ‘мала чепурна хата’ [2, с. 159], *бур^д’ій*, *бур^дейка* ‘землянка, яку копають для житла, дах мастять глиною’ [65, с. 30–31; 40, к. 95], в болг. – *бур^дей*, *бур^дейка* ‘землянка; хатина, халуца’, ‘сарай’ [35, с. 38], а ще *бур^дей*, *бур^дел’а* ‘сьогодні мала однокімнатна хата для вівчарів у полі’ [35, с. 119]; в укр. – *ка^руца* ‘віз’, ‘старий віз’ [65, с. 93], в болг. – ‘тс’ [1, к. 93; 36, с. 248]; в укр. – *па^н(’)ера* ‘великий кошик круглої форми’, ‘кошик, сплетений з верболозу, в якому переносять і перевозять різні овочі’ [1, с. 112; 65, с. 145; 30, с. 115], в болг. – *па^нер*, *па^нера* ‘корзина з ручками для трави’ [35, с. 205]; в укр. – *та^ва* ‘жаровня для випікання хліба, інших виробів з тіста’ [65, с. 186; 30, с. 421], в болг. – *та^ва* ‘малий круглий посуд з жерсті для запікання їжі’ [35, с. 133]; в укр. – *ма^гар* ‘віслюк’, ‘дурень’ [65, с. 122], в болг. – *ма^гар’а*, *ма^гаре* ‘тс’ [35, с. 167]; в укр. – *ст^рунга* ‘місце в кошарі, де доять овець’, ‘обгороджене в полі місце, де доять овець’ [65, с. 185], в болг. – *ст^рунга*, *ст^рунка* ‘тс’ [35, с. 285; 36, с. 132]; в укр. і в болг. – *п^римар* ‘примар, керівник адміністрації села за румунської влади’ [35, с. 228]; в укр. – *ко^либа*, *ко^л’іба*, *ку^леба*, *ку^либа* ‘курінь для сторожів, пастухів’, ‘землянка, яку накривали так само, як курінь’ [65, с. 122–123], в болг. – *ко^либа*, *ку^либа*

‘мала будівля з легкого матеріалу’ [11, с. 233]; в укр. – *котлон*, *кутлон* ‘літня пічка надворі, складена з каменю чи цегли без чавунної плити’, ‘плита на зразок кабиці’ [65, с. 106; 30, с. 78; 51, с. 44], в болг. – *котлон*, *кутлон* ‘пристрій з двох цеглин, між якими горіло вогнище і там надворі готувалася їжа’, ‘піч’ [36, с. 252; 11, с. 235]; в укр. – *т’аска*, *т’аски* ‘прес для видушування соку з перемеленого винограду’ [65, с. 195; 51, с. 70], ‘гвинтовий прес для видушування вина’ [40, к. 86], в болг. – *т’аска* ‘тс’ [35, с. 133], ‘ящик’ [36, с. 306], пор. [17, с. 335]; в укр. – *саламур*, *сал’амур*, *саламура* ‘солоний розчин, в якому зберігається бринза’, ‘солоня юшка, яка вживається як приправа до вареної риби’, ‘розчин солі з водою, в якому солять рибу’, ‘ропа’ [65, с. 176], похідні – *саламурити* ‘кидати м’ясо до ропи’, *саламур’іка* ‘приготовлена дрібна риба для їжі, присмажена і підсолена’ [65, с. 176], в болг. – *саламур*, *саламура* ‘розсіл’ [36, с. 265; 35, с. 260]; в укр. – *папушойа*, *папшойа*, *папуша* ‘кукурудза, *Zea mays* L.’ [2, к. 110; 65, с. 146; 40, к. 89], в болг. – *пушой* [36, с. 263]; в укр. – *папур*, *папура*, *папора* ‘багаторічна трав’яниста рослина родини рогозових’, ‘рогіз’, ‘очерет’ [65, с. 146], в болг. – *папур* ‘тс’ [35, с. 206]; в укр. – *клака* ‘особливий вид гуртової праці, товариської, родинної допомоги, за яку не платили, а тільки частували’, ‘толока’ [2, к. 108; 65, с. 98, 99; 30, с. 73; 40, к. 92], в болг. – *клака* ‘тс’ [11, с. 260], *тлака* ‘толока, вечорниці’ [35, с. 298]; в укр. – *бужора* ‘півонія, *Paeonia* L.’ [65, с. 29], в болг. – *бужор* ‘тс’ [35, с. 367; 36, с. 234].

За переконанням П. Ю. Гриценка, виявити болгарські запозичення в українських говірках значно складніше, ніж романізми [19]. Це зумовлено не лише недостатністю даних про лексику болгарських говірок на території СРСР (досі відсутній зведений словник болгарських переселенських говірок), а й належністю багатьох лексем, що побутують у цих говірках, до лексичної системи молдавської, румунської та гагаузької мов. Такі лексико-семантичні спільності часто є запозиченням з інших мов, напр. *ка’тур*, *ка’туриц’а* (у досліджуваних говірках ‘мул’) – у болгарських (банатських говірках), *ка’тур* ‘тс’ [70, с. 108], молдовських *ка’тур*, *ка’тырке* ‘тс, т, f’, румунське *catar* ‘тс’;

у болгарських, молдавських і румунських говірках це турецьке запозичення; звідси – гагаузьке *катир* ‘тс’; *магар*, *магарица* ‘осел’ і ‘самка осла’ – у болг. *магар*, *магъриць* – у центральнобалканських говірках [37], *ма'гаре*, *магд'рыца*, *ма'гарче* – у банатських говірках [70, с. 134]; молдовське *ма'гар*, румунське *тагар* ‘тс’; *дар'мой* ‘решето для віяння зерна’, болг. *дър'мон* ‘тс’ (говірка с. Твардиці, Молдавська РСР [19, с. 87]), *дър'мон* ‘тс’ (ольш. гов. [37]), ‘тс’ у центральнобалканських говірках [37], рум. *darmon* ‘решето’; постання у болгарських говірках цієї лексеми Ст. Стойков відносить до впливу грецької мови [70, с. 14]; *гивеч* ‘яма для зберігання зерна взимку, горлова яма’ (с. Броска, с. Рибальське); в ольшанській говірці *гивеч* ‘тс’ [37, с. 27], в болгарській троянській говірці *гивеч* як термін гончарства – ‘великий глиняний горщик для випалювання’ [37, с. 133], молд. *гивеч* ‘горщик для квітів’. Тому часто про болгаризми з більшою ймовірністю можна говорити лише тоді, коли відповідна лексема відома у болгарських переселенських і матірних говірках. До болгаризмів в українських говірках межиріччя Дністра і Дунаю належать *саг'мал* (семантику і поширення див. вище) – центральнобалканське *съг'мал*, *съгма'лиця* ‘дійна вівця, коли доїться з ягням’ [19, с. 177–179], а також ‘стадо дійних овець’ і ‘хвороба дійних овець, при якій зникає молоко’ [там же], банатське – *саг'мал*, *саг'малка* ‘дійна вівця’ [70, с. 208]; тут же і ремарка – *тур(ски)*; *газ'ман* ‘кастрований баран’, ‘цап’, болгарське *хъз'ман* ‘погано кастрований самець свійських тварин’ [17, с. 164], у говірці Твардиці – *хаз'ман* ‘кастрована тварина’ [37, с. 96]; *тамаз'лик* ‘стадо свійських тварин’ (див. вище), у болгарських банатських говірках *тъмъз'лък* ‘добре доглянута худоба’, ‘худоба на розплід’ [70, с. 238], хоча ця лексема може бути безпосереднім запозиченням з тюркських мов [37]; *су'ри(е)к* як репрезентант сем у межах семени ‘стадо свійських тварин’, у болгарській ольшанській говірці – *сури'я* ‘стадо овець’ [37, с. 56], в болгарських матірних говірках – ‘*сури'йъ* група, стадо’ [37, с.138], *сури'я* ‘велика кількість’ [37, с. 14], *суре'е* ‘стадо овець або корів’ [37, с.169], *су'рек*,

сур'їть ‘стадо овець’ [37, с.182], *сур'нич* ‘худоба, що завжди йде в кінці стада’ [37, с. 142].

Відомі випадки, коли визначити шлях виникнення спільних лексико-семантичних утворень майже неможливо, оскільки спільні елементи можуть бути наслідком як взаємодії мов, так і незалежного розвитку говорів різних мов. Побутування в українських і контактних неукраїнських говірках ряду спільних дериватів і типів деривації завжди лишає місце сумнівам щодо шляху постання цих дериватів в українських говірках: чи це наслідок запозичення, чи власноговірковий дериват, що постав на основі запозиченої лексеми, напр.: *ст'рунга* > *струн'гар'*, *б'риндз'а* > *брин'дзар'*.

Спільними для контактуючих говірок є багато моделей структурної організації, типів опозицій; постання багатьох з них детерміноване ідентичністю логічних та асоціативних зв'язків реалій і їх мовних репрезентантів. Так, відзначені моделі семантико-словотвірного зв'язку ‘знаряддя’ > ‘дія, виконувана цим знаряддям’ відомі й у молдовських говірках, пор. *з'рапа* > *з'рэнэм*, *гра'пујим* [3, в. II, х. 851]; модель ‘культура, висіяна на полі’ → ‘поле, з якого зібрана дана культура’ відома й у болгарських говірках [37, с.142–143]. З незначною долею ймовірності можна говорити про шлях постання спільностей і тоді, коли у контактуючих говорах спільні елементи мають відмінне функціональне навантаження, наприклад нижча продуктивність в українській мові суфікса *-аш-* [66], ніж у молдовській, дозволяє лише припустити можливість молдавського джерела постання лексеми *ніво'раш*. За умов тісного контактування сумнівними можуть бути випадки віднесення до запозичень і тих дериватів, мотивуючі основи яких у говірці-реципієнті відсутні, напр.: *ва'кар* ‘пастух стада корів’ – молд. *'вака* ‘корова’; *кан'рар'* ‘пастух стада кіз’ – молд. *'канрэ* ‘коза’, *болба'кар*, *бирба'кар* ‘пастух стада баранів’ – молд. *бер'бек* ‘баран’ та ін.

Випадків, коли морфемна структура переконливо вказує на джерело постання лексем, відзначено мало; до них належать: *кугу'т'еша* ‘вівця, коза з наростами на підгорлі у вигляді сережок’, *'вот'їша* ‘біла вівця з чорними

ободочками навколо очей», *бу'гоша* 'вівця з вовнистою шиєю'. Граматична структура лише зрідка вказує на те, що лексема є іншомовним запозиченням; це насамперед давні невідмінювані запозичення, напр. *к'іл'іме* 'сир з овечого молока, заправлений спеціями, що зберігається кілька років' та ін.

Наслідки контактування істотно різняться між собою функціональним статусом у говірці-реципієнті. Одні з них є дублетами (*ко'зар' / кап'рар'*, *бо'вар / во'лар*, *чок'леж / кукуру'дзин'а*, *'вусик / кир'чел* та ін.); окремі дублети згодом синонімізувалися, а то і спочатку функціонували на правах синонімів (*пу'возка / ка'руца* – останній елемент переважно зі значенням 'старий віз'). Частина запозичень, ввійшовши у говірку-реципієнт, втратила конотацію 'іншомовне', напр.: *мин'дзера*, *пл'ака'тора*, *ба'бана*, *бурма'р'йя*. Типи запозичень, про які йшлося вище, не видозмінюють існуючу організацію цієї лексико-семантичної групи, не утворюють нових опозицій, а лише реалізують номінативну недостатність окремих ланок системи або витісняють існуючі лексеми чи співіснують з ними. Проте є чимало випадків, коли запозичення структурно видозмінюють не лише фрагмент лексико-семантичної групи, а й структуру цілої тематичної групи лексики, утворюючи окрему лексико-семантичну групу. Такою транспонованою лексико-семантичною групою є назви знаків на вухах овець [19]. Докладно визначити джерела і шляхи постання всіх елементів даної лексико-семантичної групи до завершення роботи над «Загальнокарпатським діалектологічним атласом» неможливо. Культура значіння овець відома у Карпатах, Татрах, болгарських селах Одеської обл. [8, табл. 2], Румунії ([88, h. 404–406]; дані Х. Вакарельського по Добруджі див. [8, табл. 2]). Частина елементів цієї лексико-семантичної групи має лексичні, а почасти і точні семантичні відповідники, що містяться на картах та у таблиці Г. П. Клепікової [8]; напр.: *potricala* 'дірочка' [87, h. 404] і *потри'кала* 'тс' (с. Височанське, с. Крива Балка), *kişcătura* 'розрізане ззаду вухо' [87, h. 05] і *кішка'тура* 'вухо' (с. Височанське), 'розрізане вухо' (с. Петрівка) [68]; ці ж

карти «Atlasul lingvistic Romin» засвідчують слов'янський вплив на формування лексико-семантичної групи знаків у румунських говірках.

Певна кількість лексем в українських говірках запозичена безпосередньо з болгарської мови, як-от: в укр. – *градина*, *градина* ‘поливний колгоспний город’, ‘город біля хати’, ‘виноградник’ [65, с. 57; 30, с. 306], в болг. – *градина* ‘місце у дворі перед хатою, де влітку держать птицю’ [35, с. 66]; в укр. – *вада* ‘рівчачок на поливних городах, яким тече вода на грядки’ [30, с. 306; 65, с. 34], в болг. – *вада* ‘тс’ [35, с. 43]; в укр. – *коф'їя*, *куф'їя* (болг. – *кофа*) ‘специфічне водоймище з якого черпається вода’ [30, с. 306], в болг. – *куф'їя*, *куи'їя* ‘обпалена яма для зберігання зерна’ [11, с. 235]; в укр. *дулап* – ‘поливна машина, водочерпалка’ [51, с. 33; 30, с. 307; 65, с. 73, 74], ‘шафа’ [30, с. 306], запозичення з тюркської мови за болгарського посередництва; в укр. – *соба* ‘піч, що опалюється з сіней’ [65, с. 181; 30, с. 125; 51, с. 67], в болг. – *соба* ‘велика вбудована у літню кухню піч’, ‘піч у дворі для випікання хлібу’ [35, с. 131; 11, с. 235]; в укр. – *чепиц'ї*, *чепиц'ї* ‘черевики’ [51, с. 75; 65, с. 208], ‘кілок, забитий в дно моря, до якого прикріплюються риболовецькі снасті’ [30, с. 145], в болг. – *чепици*, *чапци'ї* ‘тс’, ‘чоловіче взуття (старе)’ [35, с. 334, 336]; в укр. – *парал'їя* ‘чоловіча шляпа’ [30, с. 306], в болг. – *парал'їя*, *парл'їя* ‘капелюх’, ‘капелюх з широкими полями’ ‘голова соняшника’ [36, с. 258; 35, с. 206], пор. також *парал'їя* ‘багатий’ [37, 206].

В. О. Колесник відзначила, що для болгарських говірок в ареалі межиріччя Дністра і Дунаю характерні ті ж тенденції розвитку, що відзначені діалектологами й для інших діалектних систем:

- 1) зменшується кількість носіїв так званого „чистого” діалекту;
- 2) звужується сфера використання говірок;
- 3) творяться мішані говірки (напівдіалекти, регіолекти) внаслідок взаємодії з іншими говірками та інослов'янськими системами;
- 4) спостережено соціальне та ситуативно-стилістичне варіювання діалектів [37, с. 306].

Українське і російське мовне середовище щодо граматичної будови відрізняється від болгарських говірок, які загалом зберігають ознаки балканського граматичного типу: наявність артикля, аналітичні форми майбутнього часу та складних минулих часів, да-конструкції та ін. Оскільки між представниками болгарських діалектів і представниками інших говірок понад 200 років існували контакти і взаємодія різного ступеня інтенсивності, то закономірно ці контакти зумовили зміни структури переселенських говірок і трансформацію деяких граматичних форм. Найбільш нестабільними в болгарських переселенських говірках є форми артикля чоловічого роду однини -ъ, який сприймаються носіями говірок як закінчення і вимовляється інколи як а представниками молодшого покоління.

Сьогодні ще стійкою є позиція діалекту, як і позиція російської мови, але простежується тенденція до посилення впливу державної української мови. Випускників шкіл сьогодні можна назвати білінгвами, полілінгвами (володіють російською, українською та іноземними мовами) і водночас диглосними (спілкуються на рідному діалекті, а в школі вивчають літературну болгарську мову).

У цілому ж для досліджуваного регіону характерним є незворотний рух у напрямку редукції складних форм традиційної соціонормативної культури. Ця редукція супроводжується змінами структури говірок внаслідок впливу східного слов'янства. Тому надзвичайно важливо зафіксувати усі особливості кожної говірки, оскільки важливою запорукою успішного розвитку діалектології є повнота емпіричної бази. Зафіксовані факти діалектної мови «завжди зберігають новизну, оскільки мовний елемент, окрім структурної, має інші характеристики – функційні та просторові (хронотопічні). Тому особливо цінним залишається розширення кола одиниць діалектної мови, уточнення параметрів кожного елемента говірки, говору, окремого ареалу як складників цілісного діалектного континууму» [19, с. 145]. Наука про будь-яку мову, про її живу народну основу не може розвиватися і збагачуватися фактами без докладної характеристики говорів, особливо тих, які

функціонують у відриві від основного ареалу побутування, в умовах переселенських анклавів різної величини й різного часу виникнення. Такими є болгарські говірки у межиріччі Дністра і Дунаю [37, с. 307].

Чимало лексичних елементів запозичили носії болгарських говірок від українських, напр.: *карпетки* ‘шкарпетки’ [36, с. 248], *байстр’ук*, *байстр’учка* [35, с. 25], *байструк*, *б’йструк* ч. укр. 1. *извънбрачно дете* ‘байстрюк’; 2. *перен. палаво момче ‘неслухняна дитина’, пор.: ах ти, б’йструк*; *картус* ‘фуражка’ [36, с. 248], *клопот* ‘клопіт, проблема’ [36, с. 249], *галушки* [36, с. 238] тощо.

Висновки до розділу 2

Таким чином, розвиток складу, семантичної структури і структурної організації лексики українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю детермінований кількома факторами: 1) внутрішньомовними – динамікою структурної організації і взаємодією структурної організації фрагментів лексико-семантичних груп і тематичних груп лексики; вторинною номінацією окремих лексем та цілих лексико-семантичних груп, атракцією; 2) зовнішньомовними – міжмовним контактуванням. Моделювання явищ лексики і семантики, зрозуміло, не може одночасно охопити всі аспекти синхронного зрізу системи чи її діакронії; однак моделювання не може і зігнорувати останніх. Конкретні завдання досліджень накладають обмеження на обсяг урахуваних при моделюванні різноманітних аспектів прояву системи; урахування інших сторін об’єкта можливе в процесі деталізації моделі у зв’язку з конкретизацією завдань вивчення сегментів системи. Лише за умов урахування чинників постання системи певного синхронного зрізу можлива об’єктивна модель складу елементів і відношень між ними в обраному для аналізу сегменті системи, тобто можливе досягнення ізоморфізму моделі об’єктові моделювання.

Наведеними типами взаємодії українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю з говірками інших мов досліджуваного ареалу не вичерпуються наслідки тривалого контактування і взаємозбагачення говірок. Це лише фрагмент у розкритті шляхів розвитку складу та структурної організації лексики досліджуваних говірок; остаточне з'ясування можливе лише після укладання регіонального багатомовного атласу говірок межиріччя Дністра і Дунаю.

ВИСНОВКИ

Українські говірки межиріччя Дністра і Дунаю чи українські південнобессарабські говірки – такий територіальний різновид української мови, що не можна схарактеризувати, як багато інших українських діалектів, простим переліком діалектних рис. Навіть за максимальної гіпотетичної повноти такого переліку, цього задля лінгвальної характеристики аналізованих говірок буде недостатньо. Специфіка цього українськомовного ареалу зумовлена переважно новожитнім, переселенським характером діалектних мікросистем, його латеральним (окраїнним) розташуванням щодо усього територіального масиву побутування української мови. Вона знаходиться, окрім власне мовної площини, значно більшою мірою, ніж в інших говірок національної мови, й у площині часовій (динаміка мови в часі), просторовій (говірки є дуже неоднорідними в межах ареалу, що зумовлено як їхньою динамікою в часі, так і динамікою в просторі, адже вони мають різне генетичне походження, різною мірою зберігаючи материнські риси), а також у площині мовних та діалектних контактів. Без урахування цих взаємопов'язаних між собою проявів діалектної мови неможливо збагнути діалектну специфіку українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю ні в синхронному, ні в діахронному аспекті.

Під час аналізу цих говірок важливо враховувати набагато більше чинників, ніж того вимагають інші, наприклад старожитні ареали. Зокрема, пильної уваги потребує історичний аспект, питання впливу мовної політики на місцевий український діалект, адже ця територія лише за останні 200 років перебувала під владою різних держав (Османської імперії, Російської імперії, Об'єднаного князівства Молдови і Волощини, Румунії, Радянського Союзу, останні майже 30 років – незалежної України), часто усією, або лише частинами своєї території переходячи з-під влади однієї держави до іншої, а отже, й під впливом різних інших офіційних мов, тому говірки тут розвивалися переважно у відриві від мовного і культурного життя України.

Відомо, що латеральним говіркам, як і переселенським, а в нашому ареалі ці ознаки типів діалектів поєднані, властиві активні мовні контакти, оточення українських говірок іншими мовами та діалектами, що може спричиняти взаємопротилежні тенденції їхнього мовного розвитку. З одного боку, мовне контактування може призводити до появи великої кількості інтерферем, запозичень, передусім на рівні лексики, а також на рівні фонетики, граматики, фразеології, до руйнування мовної і діалектної ідентичності, іноді й етнічної ідентичності мовців, до витворення так званих редукованих говірок, їх суржикізації, піджинізації тощо. Тобто є ряд деструктивних, подекуди негативних, тенденцій для розвитку територіальних різновидів національної мови та стану збереження етнічної ідентичності її носіїв. Хоч з контраверсійного погляду, мовні контакти, інтерференцію, запозичення тощо можна до певної межі розглядати й у позитивному ключі – як взаємозбагачення мов внаслідок їхньої гармонійної взаємодії. З іншого боку, таким говіркам властива консервація діалектних рис, підвищена чутливість до всього чужого, що спричиняє гіперкорекцію на мовному рівні, а на етнічному / субетнічному – загострене відчуття національної ідентичності носіїв таких говірок, гіпертрофоване протиставлення своїх і чужих як носіїв своєї і чужої мови. Всі ці прояви латеральності і переселенськості діалекту присутні в українських говірках південнобессарабського ареалу.

Крім того, переселенський характер, історичні особливості розвитку говірок, вплив мовної політики різних держав зумовлює зрушення між етнічними і мовними параметрами ідентифікації діалектоносіїв, невідповідності між етнічною і мовною їхніми характеристиками. Спостерігаємо, зокрема такі етно-, рідше – екзоетноніми українськомовних мешканців ареалу, як «хахли», «руські», «суржик», «молдовани», «не справжні українці» тощо. Моделі і причини появи і закріплення таких ідентифікацій частково розкриває у своїх дослідженнях А.О.Колесников.

Укладачі «Атласу української мови» визнають, що просторовий розподіл українських говірок в ареалі дуже складний. Його визначає значна неоднорідність, строкатість, черезсмужність, мозаїчність, а подекуди така мовна територія нагадує конгломерат (матеріал, що має у своїй структурі вкраплення іншого матеріалу), тому адекватно відбити його на карті української мови як результат роботи над Атласом української мови не вдалося: там ареал виглядає відповідно до узагальненої описової характеристики південнобессарабських говірок як суцільна перехідна зона від південно-східного до південно-західного наріччя на південно-східній діалектній основі (на зеленому тлі, що маркує південно-східне наріччя, рівномірно розподілені рожеві кружечки, що ідентифікують елементи південно-західного наріччя). Завдання адекватного відбиття ареалу на діалектологічній карті було передоручене укладачам регіональних атласів. Карта А. О. Колесникова (див. Атлас українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю), як результат роботи над таким атласом докладніше демонструє територіальний розподіл діалектних зон / мікроареалів: наддунайського (1), центрального (2), зокрема надморського (2.1.), північно-західного (3), мікроареалу говірок новішої формації (4) та генетично різнотипних ідіолектів на тлі домінування болгарської, румунської (молдовські говірки), російської, гагаузької, албанської та інших мов (5). Крім того, узагальнювальна карта демонструє територіальний розподіл мозаїчних вкраплень моногенних говірок з різною генезою (буковинсько-подільською, середньонаддніпрянською, східнополіською, слобожанською, західнополіською, закарпатською), а атомарні карти (біхронного типу) характеризують і стан збереження їхньої генетичної основи.

Поза сумнівами, вкрай важливим параметром опису і представлення, зокрема й картографічного, говірок нашого інтерферентного ареалу, є розгляд їхніх мовних рис, генетичних і динамічних параметрів у світлі мовних контактів. Тут зауважимо, що ми повністю згодні (і виходячи з цього проводили дослідження), з двома тезами великого (без перебільшення)

соціолінгвіста, дослідника мовних контактів, Уріеля Вайнрайха. Перше з них констатує, що немає принципової різниці в механізмах, закономірностях, наслідках тощо мовних і діалектних контактів, адже відмінність між поняттями «мова» і «діалект» перебуває не стільки в мовній площині, скільки в оцінній, суспільній, політичній тощо. Пор. його жартівливе визначення мови як діалекту, в якого є армія і флот. Друга важлива ідеологема, запозичена нами з його праць, і з якою ми цілком солідарні, полягає в тому, що до «вкрай ідеалізованого погляду», згідно з яким традиційно як типове явище у мовознавстві розглядається одномовність, а двомовність, полілінгвізм, як щось нетипове, виняткове, маргінальне призвела не об'єктивна дійсність, а виключно практика мовознавства, зумовлена незрілістю лінгвістичної науки, зокрема тим, що структурна лінгвістика потребувала припущення синхронності й однорідності текстів як об'єктів опису, а також спокусою екстраполювати досвід окремих держав Європи та Америки, що упродовж відносно нетривалого періоду наближалися до свідомої мети – повної стандартизації мови як символу та знаряддя свого національного буття. Проте реальністю є інше – те, що мільйони людей, можливо й більшість, упродовж свого життя опановують дві чи кілька мовних систем і вміють їх використовувати відповідно до комунікативної ситуації.

Таким чином, мовні контакти, їхнє значення для розвитку мов, діалектів у лінгвістичних працях системно недооцінені. А в таких регіонах, як межиріччя Дністра і Дунаю, вони потребують систематизованого цілеспрямованого вивчення. Розуміння цього, ідеї необхідності описового і навіть лінгвогеографічного відтворення нашого ареалу в аспекті мовного і діалектного контактування висловлювалися лінгвістами (О.А. Колесников, П.Ю. Гриценко) ще у II пол. XX ст. Тоді з'явилася праця «Мовна ситуація в придунайському краї Одеської обл. України: 1993-1994 рр.», створена колективом кафедри загального мовознавства Ізмайльського державного педінституту під керівництвом проф. О.А. Колесникова. Згодом, вже на поч.

XXI ст. проф. П.Ю. Гриценко ініціював ідею і розпрацював методичні шляхи реалізації проєкту із створення «Мультилінгвального атласу межиріччя Дністра і Дунаю», ще пізніше (у 2016-2018 рр.) цей задум було втілено як державний науковий проєкт. В процесі виконання останнього зібрано чимало фактичного матеріалу, переважно лексичного. Мета такого атласу полягає у фіксації фактів, і їхнього територіального розподілу в ареалі, спільних чи подібних (в етимологічному, морфологічному, фонетичному тощо плані) для говірок різних мов ареалу і водночас унікальних для ареалу, що постали в ньому як результат його інтерферентної природи, типу *папушоя, папура, клака, бужора, бурдейка, котлон, тяска, манджа, патладжан, панера, каруца, терпан, струнга, плачинда, гарман, градина, фуртуна, саламур, мей, бре, гата* тощо. Перспективність, актуальність цього напряму діяльності беззаперечна, збір матеріалу і робота над картами триває (працює на реалізацію цього задуму і наше дослідження), але її завершення ще потребує великих зусиль, чимало часу та фінансових витрат.

Такі інтегральні в ареалі риси, зазвичай наявні й в українських говірках, у різних фонетичних і морфологічних варіаціях, є одним з важливих власне лінгвістичних результатів мовного та діалектного контактування. Але наше дослідження доводить, що вивчення українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю у світлі мовних контактів має безліч аспектів, а відтак перспектив наукового опрацювання та практичної реалізації результатів таких розвідок, актуальних для життя сучасної України. Зокрема, останнє стосується провадження мовної політики, мовної освіти в регіоні, адже поза сумнівами, робота над удержавленням української мови в регіоні потребує опори на характер інтерферентного середовища, його локальних різновидів, динаміки, а отже вимагає постійного моніторингу змін у ньому. Одним з важливих маркерів таких змін є індивідуальна мовна поведінка полімовних мешканців краю, моделі перемикання ними мовних кодів у різних комунікативних ситуаціях. Це потребує окремої пильної уваги

лінгвістів. Над культурою мовної поведінки в полілінгвальних умовах варто працювати й учителям-словесникам закладів загальної середньої освіти.

Окрема суто лінгвістична діалектологічна проблема, розв'язати яку допомагає розгляд українських південнобессарабських говірок у світлі мовних контактів, – проблема витворення говірок мішаного типу (моделювання стадій, фаз, які проходить така говірка упродовж свого розвитку, опис механізмів трансформації генетично різнотипних ідіомів, ідіолектів як складників говірки, етнічної і субетнічної ідентичності їх носіїв у процесі перетворення їх у єдину комунікативну систему). У зв'язку з цим набувають актуальності дослідження говірок новішої формації (переважно Арцизький і частково Тарутинський р-ни Одеської обл.), які були обійдені увагою на попередньому етапі досліджень ареалу, оскільки, мовляв, діалектотворчий процес там ще триває (думка В. П. Дроздовського). Насправді, і особливо – коли вивчаєш діалекти в аспекті мовних контактів, стає абсолютно зрозумілим, що цей процес триває постійно. Дослідників зупиняло щось інше. І це інше – складність процесу перетворення конгломерату генетично різнотипних ідіолектів в єдину говірку. До пізнання такого процесу тогочасна діалектологія була методологічно не готова. Переконані, поглиблене спостереженнями над говірками новішої формації допоможе не лише розкрити таємницю постання мішаних говірок, що домінують в усіх говорах південно-східного наріччя, а й докладніше осягнути закономірності динаміки мови, механізми мовного розвитку загалом.

В аспекті вивчення напрямків мовних контактів, розглянутих нами у II розділі (див. українсько-російська міжмовна взаємодія, східнороманський вплив на українські говірки ареалу, українсько-болгарські мовні контакти в межиріччі Дністра і Дунаю), об'єктом тут мають бути не лише українські говірки, в яких ми спостерігаємо наслідки впливу інших мов, а й говірки інших мов (румунські / молдовські, болгарські, російські, гагаузькі тощо), де можна знайти наслідки впливу української мови. Без вивчення останніх (а

ми, звісно, компетентні працювати з живим діалектним матеріалом насамперед українських говірок) не можна вважати завершеним і дослідження питань мовного контактування. В цих дослідженнях недостатньо окреслена й диференціація впливу діалектів і літературних форм національних мов, як загалом і питання впливу літературної мови на діалекти, яке здається самоочевидним, натомість, а разом з тим і тому, насправді дуже слабо вивчене.

Не завжди чітко визначеним залишається й питання про безпосередність чи опосередкованість мовних контактів ареалу. Важко погодитися з деякими попередніми дослідниками українських говірок регіону (Т.П. Заворотна) в тому, що впливи української мови на інші, та інших мов на українську в ареалі безпосередні, оскільки й мовні контакти безпосередні. Однак безпосередність мовних контактів на сучасному синхронному зрізі не виключає їх опосередкованості на попередніх етапах розвитку контактних ідіомів. Так чимало запозичень з болгарської мови в українських говірках (*терпан, каверма, дулап, гарман, кофа, тава* та ін.) насправді етимологічно є тюркізмами, що прийшли в болгарські говірки як наслідок тривалого їхнього контакту з турецькою мовою. Аналіз свідчить, що їх не можна вважати запозиченнями з гагаузьких говірок, які представляють тюркську мовну сім'ю, і навіть ту ж саму – огузьку її групу, в ареалі сьогодні, та й навряд чи вони є прямими запозиченнями з турецької чи татарської мови двохсотрічної давнини. І лише власні назви, зокрема деякі гідроніми (озеро *Алібей*, річка *Ташбунар*, річка *Аліяга*), а також переважно давні, але і тепер живі, проте неофіційні назви багатьох населених пунктів с. *Суюндук* (тепер – с. Чистоводне), с. *Кебабча* (офіційно – с. Широке), с. *Карагмет* (с. Шевченкове), с. *Акмангит* (с. Білолісся), с. *Байрамча* (с. Миколаївка-Новоросійська) тощо, очевидно, все ж є прямими запозиченнями в українську мову ареалу з тюркських мов внаслідок тривалого османсько-татарського панування в ньому. Припущення лише прямого контактування є хибним і стосовно фактів, пов'язаних з романськими, слов'янськими та

іншими впливами. Наявні випадки й повернення в українську мову питомих, але трансформованих під впливом контактних мов слів. Така модель формування діалектного явища, властива, очевидно, лексемі *клака* 'толока, гуртова допомога' (*йти клакою* – означає 'збиратися гуртом, допомагати місити чамур, будувати хату, збирати врожай'), запозиченої з молдовських говірок румунської мови (*клаке*), де вона зазнала трансформації після запозичення її з української (*толока*).

У зв'язку з мовною освітою, ортологічною роботою на уроках української мови в полілінгвальному середовищі, під час позакласної роботи, завданнями удержавлення української мови в регіоні, зокрема розширення функцій останньої як засобу міжнаціонального спілкування, особливого значення набуває питання, чи призводить мовна взаємодія, вплив інших мов на українські говірки, українську мову в регіоні до витворення суржику? З одного боку, перед учителем стоїть завдання навчання літературного стандарту, виховання в учнів прагнення дбати про чистоту власного літературного мовлення, і тут прикладом негативної мовної практики, якій слід протистояти, стає суржик як наслідок впливу на літературний стандарт української мови передусім російської мови в різних проявах (розмовному, діалектному тощо). Але в мовній ситуації нашого краю, борючись із проявами суржику, вчитель має враховувати й особливості, що випливають з його інтерферентної специфіки. А саме, відомо, що носії місцевих українських говірок часто (і це було засвідчено ще в сер. ХХ ст.) мають занижену оцінку престижності свого мовлення та етнічної належності. Фіксовано такі коментарі щодо цього: *«Ми не справжні українці, а хахли, суржик»* тощо, натомість справжні українці, на думку діалектоносіїв – ті, що *«з Західної»*. Доведено також мовознавцями, що така самооцінка не відповідає дійсності, оскільки, хоч у говірках і наявні окремі лексичні запозичення з російської мови, їхня частка кількісно, принаймні суттєво, не перевищує запозичень з інших контактних мов, натомість говірки зберігають питому українську фонетику, граматику, та й більшою мірою лексичний

склад, характеризуючись як перехідні від південно-східних до південно-західних на південно-східній діалектній основі. Також діалектологи і соціолінгвісти суголосні в тому, що ототожнювати говірку і суржик некоректно з багатьох причин, а найголовніше тому, що суржик – це передусім не засіб комунікації, а модель мовної поведінки в умовах білінгвізму, зумовлена незнанням однієї з контактних мов при намаганні використовувати її, або свідомим нехтуванням нормами, особливо літературного стандарту. Фактично, маємо міф про гіпертрофований, винятковий і неминучий деструктивний вплив російської мови на українську за будь-якого, навіть мінімального, контакту, про існування особливої змішаної, гібридної мови як окремого усталеного засобу комунікації, про те, що українська мова на цих теренах вже є субстратом, зруйнованим внаслідок контакту з російською мовою. Звісно ж, все це не відповідає дійсності. Не применшуючи впливу російської мови, тут слід урахувати й те, що чимало діалектних явищ, наявних у місцевих українських говірках на різних рівнях їхньої структури, які дехто помилково (лише за ознакою збігу чи подібності до стандарту російської мови) відносить до суржикомовних, на кшталт *самий красивий, нігде, два коня, первий, воздух* тощо, насправді є збереженими питомими українськими архаїчними, зрідка й інноваційними, рисами материнських говірок, а не наслідком російськомовного впливу.

У світлі мовної ситуації нашого регіону вкрай актуально, зокрема у шкільній практиці, розвести поняття говірка та діалект, з одного боку, і суржик – з іншого, оскільки це сприятиме формуванню шанобливого (об'єктивного) ставлення носіїв місцевих українських говірок до своїх ідіомів і національного статусу, а також повазі до місцевих українців та їхньої мови інших етномовних груп бессарабців, та зрештою – справі удержавлення української мови в регіоні, розвитку її функції засобу міжетнічної комунікації, формуванню в ареалі національно-української двомовності, що, принаймні на четвертому десятиріччі незалежності, має, відповідно до законів, замінити собою національно-російську. Нехтування цим, навіть за

наявності україноцентричного мовного законодавства, яке маємо на сьогодні, лише дедалі більше закріплюватиме у свідомості діалектоносіїв хибну асоціацію говірки із суржиком, знижуватиме статус української національної мови з-поміж інших національних мов у регіоні, протидіючи процесу її удержавлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Атлас болгарских говоров в СССР / Составители: С. Б. Бернштейн, Е. В. Чешко, Э. И. Зеленина; отв. ред. С. Б. Бернштейн. Ч. 1. Вступительные статьи, комментарии к картам. 83 с.; Ч. 2. Карты. М., 1958.
2. Атлас української мови. В 3-х т. Т. 3. Слобожанщина, Донеччина і суміжні землі; ч. 2. Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі; ч. 3. Комплексні карти; ч. 4. Некартографовані матеріали. К.: Наук. думка, 2001. 266 с.
3. Атласул лингвистик молдавенеск. Вол. I, парт. I – II; вол. II парт I – II. Кишинэу, 1968–1973.
4. Ахунзянов Э. М. О разграничении интерференции и трансференции в условиях языковых контактов. Вопросы языкознания. 1978. №5. С. 72–81.
5. Баранникова Л. И. Сущность интерференции и специфика ее проявления. Проблемы двуязычия и многоязычия. М.: Наука, 1972. С. 89–96.
6. Беликов В. И., Крысин Л. П. Социолингвистика: Учебник для вузов. М: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2001. 439 с.
7. Берестецкая Е. П. Генетические особенности современных болгарских диалектов Украины. Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. 1998. Вип. 5. С. 53–57.
8. Бернштейн С. Б., Иллич-Свитыч В. М., Клепикова Г. П. и др. Карпатский диалектологический атлас. М.: Наука, 1967. 271 с., 212 к.
9. Бікова Н. М. Типи мовної поведінки в мультилінгвальній ситуації: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. Київ, 2006. 204 с.
10. Бодуэн де Куртенэ И. А. О смешанном характере всех языков. Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963. С. 362–365.
11. Буджак: историко-этнографические очерки народов юго-западных районов Одесщины. / Ред. А. И. Кисе, А. А. Пригарин, В. Н. Станко. Одесса : PostScriptUm – СМІЛ, 2014. 744 с.
12. Будняк Д. В. Полонизмы в современном украинском литературном языке:

- автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. филол. наук. Киев, 1991. 56 с.
13. Бунина И. К. Лексический состав говора ольшанских болгар. Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР. 1953. Вып. 3. С. 3–84.
 14. Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования. К.: «Вища школа», 1979. 263 с.
 15. Вандриес Ж. Язык. Москва: Соцэкгиз, 1937. 410 с.
 16. Ващенко В. С. Переселенські говори як джерело вивчення активних міжмовних контактів. Територіальні діалекти і власні назви. К.: Наук. думка, 1965. С. 3–8.
 17. Гагаузско-русско-молдавский словарь / Составители: Г. А. Гайдаржи, Е. К. Колца, Л. А. Покровская, Б. П. Тукан; отв. ред. Н. А. Баскаков. М.: Советская энциклопедия, 1973. 664 с.
 18. Гриценко П. Ю. Межиріччя Дністра і Дунаю у світлі лінгвістичної географії (стан і пріоритети). Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. 2006. Вип. 21. С. 3–16.
 19. Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики. К.: Наукова думка, 1984. 228 с.
 20. Гриценко С. П. Лексичні латинізми в українськомовних текстах кінця XVI–XVII століття. Київ: Київський університет, 2011. 367 с.
 21. Грінченко Б. Словарь української мови. К.: Вид-во АН УРСР. 1958–1959. Т. 1–4.
 22. Грот Я. К. Спорные вопросы русского правописания. Санкт-Петербург, 1876. Т.1. 129 с.
 23. Данилевська О. Суспільне протистояння чи компроміс: з історії двомовності в Україні (на матеріалі преси періоду Української революції 1917-1920 рр. Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2007. С. 3–22.
 24. Дешериев Ю. Д., Протченко И. Ф. Основные аспекты исследования двуязычия и многоязычия. Проблемы двуязычия и многоязычия. М.:

- Наука, 1972. С. 28–29.
25. Дзензелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР: Лексика. Ужгород : Вид-во Ужгород. ун-ту, 1958–1960. Ч. 1–2.
 26. Дзензелівський Й. О. Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі. К. : Наук. думка, 1969. 210 с.
 27. Дикционар рус-молдовенеск / Борш А., Запорожан И. Кишинэу: РПЕСМ, 1990. 504 паж.
 28. Дроздовский В. П. Украинские говоры Бессарабского Приморья (на материале обследования Саратовского, Татарбунарского и Белгород-Днестровского районов Одесской области): автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. филол. наук. Киев, 1962. 27 с.
 29. Дроздовський В. П. Південнобессарабські українські говірки. Праці Х республіканської діалектологічної наради. К.: Вид-во АН УРСР, 1961. С. 132–155.
 30. Дроздовський В. П. Українські говірки Бессарабського Примор'я (на матеріалі обстеження Саратовського, Татарбунарського та Білгород-Дністровського районів Одеської області): дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. Одеса, 1962. 473 с.
 31. Заворотная Т. П. Лексика украинских придунайских говорів: автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. филол. наук. Черновцы, 1968. 16 с.
 32. Иванницкая А. А. Заимствование иноязычной лексики и ее освоение. Киев: Вища школа, 1980. 159 с.
 33. Їжакевич Г. П. Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу. К. : Наукова думка, 1969. 303 с.
 34. Колерс П. Межъязыковые словесные ассоциации. Новое в лингвистике. Вып. VI. М., 1972. С. 250–265.
 35. Колесник В. А. Говорът на българите в с. Криничне (Чушмелий). Бесарабия. Речник. Български говори в Украйна. Вип. 4. Одеса: Друк,

2008. 376 с.
36. Колесник В. А. Евгеновка: Ономастика. Говор. Речник. Български говори в Украйна. Вип.4. Одеса: Друк, 2008. 376 с.
37. Колесник В. О. Дебалканізація переселенських говірок в Україні: Граматична система. Одеса: Астропринт, 2003. 351 с.
38. Колесников А. О. Проблеми реалізації мовної політики України кінця ХХ – початку ХХІ століття у Південній Бессарабії Крос-культурний код Подунав'я: історико-лінгвістичні студії: збірник наукових праць. Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2019. С. 63–68.
39. Колесников А. Українська мова як засіб міжнаціонального спілкування в полімовному межиріччі Дністра і Дунаю: напрямки роботи лінгвістів. Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: збірник наукових праць. Серія «Філологічні науки». 2019. Вип. 44. С. 23–31.
40. Колесников А. О. Атлас українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю. Ізмаїл: ІРБІС, 2016. 168 с.
41. Колесников А. О. Морфологія українських південнобесарабських говірок: генеза і динаміка. Ізмаїл: СМІЛ, 2015. 676 с.
42. Колесников О. Етномовна ситуація і питання мовної політики в Українському Придунав'ї. Південь України. Одеса. Четвертий міжнародний конгрес українців (Одеса, 26-29 серпня 1999 р.): доповіді та повідомлення. Одеса, 1999. С. 275–283.
43. Кочерган М. П. Словарь русско-украинских межъязыковых омонимов. К.: Академія, 1997. Київ : Видавничий центр «Академія», 1997. 400 с.
44. Лотте Д. С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. М.: Наука, 1982. 149 с.
45. Мартине А. Основы общей лингвистики. Новое в лингвистике. Вып. 3. С. 347–558.
46. Масенко Л. Суржик: між мовою і язиком. Вид. 2-ге. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2019. 202 с.

47. Масенко Л. Т. Нариси з соціолінгвістики. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 242 с.
48. Масенко Л. Т. Українська соціолінгвістика: вивчення проблем мовної політики. Українська мова. 2008. № 1. С. 13–23.
49. Матеріали до словника буковинських говірок. Чернівці: Вид-во Чернів. ун-ту, 1971–1979. Вип. 1–6.
50. Меновщиков Г. А. К вопросу о проницаемости грамматического строя языка, Вопросы языкознания. 1964. №5. С. 102–103.
51. Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. Одеса: Вид-во Одеського пед. ун-ту, 1958. 78 с.
52. Мрозіцька У. Л. Інтра- та екстралінгвальні чинники розвитку мови-реципієнта (на матеріалі латинських запозичень в українській мові): дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. Ужгород, 2001. 214 с.
53. Муқан А. М. Українські наддунайські говірки. Фонетико-граматичні особливості: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. Глухів, 1960. 291 с.
54. Мусієнко В. П. Активізація українського мовного коду в російському мовленні в Україні. Мовознавство. 2004. № 5-6. С. 42–55.
55. Никончук М. В. Матеріали до лексичного атласу української мови: (Правобереж. Полісся). К.: Наук, думка, 1979. 314 с.
56. Огиенко И. И. Иноземные элементы в русском языке. Киев, 1915. 198 с.
57. Орешкина М. В. К вопросу классификации заимствованной лексики. Функциональная лингвистика. Симферополь, 1994. Ч. 1. С. 73–75.
58. Палінська О. М. Переключення мовного коду в ситуації полілінгвізму (на матеріалі ідіолекту Ольги Кобилянської): дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. Київ, 2004. 198 с.
59. Руда О. Т. Суржик, або напівмовність. Українська мова та література. 2000. № 41. С. 8–10.
60. Семчинський С. В. Загальне мовознавство. Київ: Вища школа, 1988. 328 с.
61. Семчинський С. В. Семантична інтерференція мов. Київ: Вища школа,

1974. 256 с.
62. Сепир Э. Язык (Введение в изучение речи), М.–Л., 1934. 234 с.
63. Серебренников Б. А. Об устойчивости морфологической системы языка. Вопросы теории и истории языка. М., 1952. С. 200–207.
64. Словарь русских говоров Одесщины : В 2-х т. / Відп. ред. Ю. О. Карпенко, Сусуму Уемура. Одесса: Астропринт, 2000. 376 с.
65. Словник українських говорів Одесщини / гол. редактор О. І. Бондар. Одеса : ОНУ ім. Мечникова, 2011. 223 с.
66. Словник української мови / Білодід І. К. та ін. : в 11 томах. К.: Наукова думка, 1970–1980.
67. Сорокин Ю. С. Развитие словарного состава русского литературного языка 30-90-е годы XIX века. М., Л.: Наука, 1978. С. 14–25.
68. Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціація української мови. К.: Критика, 2005. 464 с.
69. Ставицька Л., Труб В. Суржик: міф, мова, комунікація. Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2007. С. 31–120.
70. Стойков Ст. Лексиката на банатския говор. София: БАН, 1968. 325 с.
71. Тараненко О. О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму. Мовознавство. 2008. № 2-3. С. 159–189.
72. Тараненко О. О. Українська мова і сучасна мовна ситуація в Україні. Мовознавство. 2001. № 3. С. 55–61.
73. Тараненко О. О. Український і російський мовно-культурні вектори в сучасній Україні: реальність, політизація, міфи Мовознавство. 2009. № 3-4. С. 3–33.
74. Тараненко О. О. Українсько-російський суржик: статус, тенденції, оцінки, прогнози Мовознавство. 2008. № 1. С. 14–30.
75. Тараненко О. О. Українсько-російські мовні контакти на сучасному етапі: притягування і відштовхування. 1. Впливи, інтерференція, запозичення

- Мовознавство. 2010. № 2-3. С. 55–82.
- 76.Тараненко О. О. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні (на загальнослов'янському тлі). Мовознавство. 2003. № 2-3. С. 23–41.
- 77.Труб В. Явище «суржику» як форма просторіччя в ситуації двомовності. Мовознавство. 2000. №1. С. 46–59.
- 78.Українська мова. Енциклопедія. К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. 856 с.
- 79.Хауген Э. Языковой контакт. Новое в лингвистике. Вып 6. М. 1972. С. 55–82.
- 80.Шаумян С. К. О сущности структурной лингвистики. Вопросы языкознания. 1958. №5. С. 38–46.
- 81.Шумарова Н. П. Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму. Київ: Київський державний лінгвістичний ун-т, 2000. 283 с.
- 82.Шумарова Н. П. Мовна компетенція особистості: соціопсихолінгвістичний аспект: дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук. Київ, 1994. 332 с.
- 83.Шумарова Н. П. Социолингвистика Украины: постсоветский период. Вопросы языкознания. 2012. №6. С. 123–138.
- 84.Шухардт Г. К вопросу о языковом смешении. *Избранные статьи по языкознанию*. М., 1950. С. 65–76.
- 85.Щерба Л. В. О понятии смешения языков. *Избранные работы по языкознанию и фонетике*. Т.1. Л., 1958. С. 122–128.
- 86.Языковая ситуация в Придунайском крае Одесской области Украины: 1993-1994 годы / Колесников А. А. и др. Измаил: ИДПИ, 1994. 68 с.
- 87.Atlasul lingvistic Roman: Maramureş. Cluj : Ed. Acad. RSR, 1971. Vol. 2.
- 88.Atlasul lingvistic Romin. Ser. nouă. Bucuresti : Ed. Acad. RSR, 1956. Vol. 2.
- 89.Dicţionar rus-român, român-rus. Ch.: F.E.- P. «Tipogr. Centrală», 2004. 760 p.
- 90.Meillet A. Les langues dans l'Europe nouvelle. Paris. 1928. 356 p.